

**MÍSTO HOSPODÁŘSKÝCH A SOCIÁLNÍCH DĚJIN
VE VĚDECKÉM POZNÁNÍ****1.1 HISTORICKÁ VĚDA V OBECNÉ KLASIFIKACI VĚD**

Znaky moderní vědy. Už od dob Aristotelových je každý vědní obor (disciplína) určován předmětem svého bádání, zvláštním pojetím otázek a nakonec svými specifickými metodami. Přesné a jasné vymezení předmětu svého zkoumání je základní otázkou každé vědní disciplíny, a tudíž i historické vědy jako celku a samozřejmě též takových speciálních disciplín, jako jsou hospodářské a sociální dějiny (HSD). Historikové a filozofové na ni hledali odpověď ve všech dobách, ale jimi nabízené řešení bylo a je dodnes nevyhnutelně kusé a málo uspokojivé. Je tomu tak proto, že vědecké poznání se ustavičně rozvíjí do hloubky a do šířky, zaplňuje při tom neprobádaná, hluchá a „bílá“ místa, a zejména pak tzv. hraniční oblasti se sousedními vědními obory, nalézá a řeší ve spolupráci s nimi styčné problémy, aplikuje při tom moderní vědecké metody (v dnešní době zejména matematické), příp. přejímá či kombinuje specifické metody sblížujících se oborů, a to všechno s tím výsledkem, že se ve vědě pro-
sazuje nejen tendence k její další diferenciaci a specializaci, nýbrž současně i tendence k integraci a k syntéze nových poznatků na vyšší úrovni. V důsledku toho byl a je každý pokus o zjištění předmětu té či oné vědní disciplíny pouze dobově a subjektivně podmíněnou záležitostí. Ať už na otázku „Co je historie?“ odpovídal řecký myslitel nebo historik 19. století, jeho odpověď v sobě vždycky zahrnovala - vědomě či nevědomě - sounáležitost s určitou dobou a současně i jeho víceméně subjektivní názor na společnost a svět, v nichž žil a tvořil. Je však jisté na místě, aby se začínající historik nejprve seznámil se současným stavem našeho poznání.

Obecné cíle a předmět vědy. Vyjděme z premisy, že svět a příroda, jež obklopují lidskou společnost, a tato společnost sama jsou v podstatě poznatelné. Nejúčinnějším prostředkem poznávání světa je zvláštní druh vysoce organizované, cílevědomé a kvalifikované poznávací činnosti lidí, jemuž říkáme věda.

Ve srovnání s běžnou zkušeností a průběžným vjemem je věda poznáním *systematickým* a *teoretickým*, jež za pomoci obecných a speciálních metod, pracovních technik a stále dokonalejších technických prostředků směřuje k vytvoření relativně ucelené soustavy poznatků, faktů, zobecnění a zákonitostí, vypovídajících o životě v přírodě a v lidské společnosti v přítomnosti a minulosti. Je-li obecným cílem vědy výstavba systematického souboru poznatků o skutečnosti, formulace a výklad vědeckých principů a zákonů pohybu hmoty, je obecným předmětem vědy organizované, kvalifikované a komplexní zkoumání objektivní skutečnosti ve třech formách její existence (přírody, člověka a lidské společnosti), a to ve všech jejích stránkách, souvislostech a rovněž v jejich vývoji. Už to nám naznačuje, že předmět vědy je neobyčejně rozmanitý, což také už samo o sobě vyžaduje rozličný přístup metodický. To si nakonec vynucuje dalekosáhlou dělbu práce ve vědě, která vede k její postupné vnitřní diferenciaci a k vytváření speciálních vědních disciplín.

Klasifikace věd, která se odvozuje z rozdílnosti předmětů a metod bádání, ze vzájemných vztahů mezi vědními obory a hlavně z jejich přímé vazby na jednotlivé formy a stupně vývoje objektivního světa, je problém starý jako věda sama. Klasifikace věd se vyvíjí s dobou a odráží stav právě dosaženého poznání a pojetí světa.

Názor na řešení klasifikace věd je v každé době těsně spjat s pojetím filozofie a jejích vztahů k dílčím oborům lidského vědění. Ve starověku a v dobách středověku, kdy se chabé poznání přírody, člověka a společnosti nahrazovalo ideami a konstrukcemi filozofickými a teologickými, měly také všechny představy o světě přírodně filozofický nebo teologicko-filozofický charakter. Filozofie měla tudíž vůči ostatním poznatkům nadřazené postavení, byla jakousi „vědou nad vědami“ neboli „královnou věd“. V praxi to obyčejně vypadalo tak, že obecné poznání úplně pohlcovalo částečné. Když byly na prahu novověku, v období renesance, zahájeny převratné změny v duchovní kultuře, začaly se od všeobecné filozofie pod tlakem praktických potřeb obchodu a výroby postupně oddělovat a osamostatňovat konkrétní přírodní vědy, nejprve matematika, mechanika a astronomie, potom chemie a fyzika, později biologie, geologie, antropologie aj. Každopádně následovaly společenské vědy, mezi nimi zejména ekonomie, historie a sociologie (obory důležité pro následné konstituování a zkoumání hospodářských a sociálních dějin), později nežli přírodní vědy. Paralelně s tímto procesem se sice zužoval též předmět dřívější filozofie, nevedlo to však k jejímu potlačení, nýbrž nakonec jen k tomu, že mohl být přesněji vymezen její vlastní předmět zkoumání. Stalo se tak v průběhu tzv. *filozofické revoluce* v 19. století, kdy byly také položeny základy moderní historické vědy.

Tehdy se také vytvořily předpoklady k modernější klasifikaci věd, která nahradila dosud užívanou, víceméně formální klasifikaci, založenou na *kritériu koordinace věd*. V souladu s tím, že rozvoj vědy od 17. až do poloviny 19. století vcelku ještě nevyšel ze stadia analýzy, a proto příliš nepocítil potřebu zobecnování, klasifikovaly se jednotlivé vědy podle tohoto principu jako víceméně rovnocenné a navzájem uzavřené disciplíny, které se formálně řadily jedna vedle druhé asi takto:

matematika | mechanika | fyzika | chemie | biologie | antropologie |
sociologie | historie | atd.

Silné dělící čáry, jež znázorňovaly tehdy ještě uznávané ostré předěly mezi vědami, mohly být po přijetí a rozšíření *vývojového kritéria* zhruba v 70. letech 19. století nahrazeny modernějším uspořádáním věd, což se dá vyjádřit asi takto:

mechanika...fyzika...chemie...biologie...atd.,

kde tečky vyznačují byť zatím jen hypoteticky tušené přechody mezi vědami, jež je třeba naléhavě prozkoumat. Podobné interdisciplinární přechody vidíme dnes i v humanitních vědách, což se konkrétně promítá i do postavení HSD.

Klasifikace podle více aspektů. Pod vlivem velkého rozvoje a diverzifikace vědeckého poznání od 2. poloviny 19. století je už stěží možné uplatňovat jednoznačnou klasifikaci věd na základě jediného kritéria. Nejčastěji se užívají čtyři dělení věd podle následujících specifických znaků:

1. Na základě jejich úkolů je můžeme rozdělit (např. podle Masarykových Základů konkrétní logiky, 1885, německy 1887) na vědy teoretické (čisté) a praktické (užité), přičemž první se dále dělí na vědy abstraktní (matematika aj.) a konkrétní (historie aj.).

2. Z hlediska způsobů uvažování lze vědní disciplíny dělit na vědy formální (deduktivní), kam náleží jmenovitě logika a matematika, a na vědy empirické (induktivní), jež opírají své teze o svědectví a postupují ve svém zkoumání od faktů a jednotlivých případů k obecným závěrům, což jsou i postupy užívané v historické vědě.

3. Podle předmětu bádání a pro ně příznačných metod se dále rozeznávají vědy přírodní a společenské (humanitní). Posledně jmenované zkoumají strukturu, působení a dějiny společnosti, její kulturu a právní řád. Mezi hlavní humanitní vědy počítáme filozofii, historii, archeologii, národopis, ekonomii, sociologii, pedagogiku, psychologii, právo, v neposlední řadě vědy o jazyku a literatuře.

4. Podle principu vývoje (evoluce) vyšších forem poznání a pohybu hmoty z nižších a jednodušších, který a priori vylučuje hluboké a přesné hranice mezi

jednotlivými vědami, se bádání v mnoha disciplínách navzájem přiblížilo a přispělo tak k jejich netušenému obohacení. Vzájemně propojeným objektům našeho poznávání, přírodě (anorganické a organické), člověku a společnosti odpovídají v tomto případě tři velké skupiny věd:

a/ vědy anorganické (matematika, astronomie, mechanika, fyzika, chemie, geologie aj.) - zabývají se neživou přírodou. Protože jsou víceméně matematicky zpracovatelné a některé z jejich výsledků bývají považovány za „konečné pravdy“, nazývají se též vědami exaktními;

b/ vědy organické (biologie - botanika a zoologie, antropologie aj.) - zkoumají živé organismy;

c/ vědy společenské či humanitní (filozofie, historie, ekonomie, sociologie, etnografie aj.) zkoumají životní podmínky lidí, společenské poměry, právní a státní formy společností, spolu s jejími filozofickými, náboženskými a jinými názory, a to všechno více či méně vždy v dějinném sledu s použitím historických metod; jinými slovy, nejzávažnějším spojujícím článkem společenských věd je historismus; z toho důvodu jsou tyto vědy právem souhrnně označovány také jako *historické vědy*.

Místo hospodářských a sociálních dějin v klasifikaci věd je poněkud komplikováno jejich etablováním na pomezí mezi několika historickými vědami, ale má o to větší význam právě v dnešní době intenzivního zkoumání styčných oblastí mezi vědami. V podstatě zaujímají HSD v klasifikaci samotných společenských věd dvojí originální a samostatné postavení:

- cítí svou základní, mateřskou sounáležitost k historické vědě a působí v jejím rámci, a to ve vědě i ve výuce, jako její dílčí, sesterské historické disciplíny;

- mají vlastní předmět bádání, akcentují některé specifické metody a vcelku požívají nebo si získávají ve společenských vědách všude ve světě samostatné postavení, většinou vyjádřené též vlastními institucemi;

- zaujaly v širším vědním rámci, na základě své zvláštní pozice na pomezí několika humanitních věd, nezastupitelné postavení interdisciplíny, jež významně posiluje nejen její vlastní identitu, nýbrž je užitečné pro všechny s ní spjaté sousední disciplíny. V prvé řadě pro samotnou historickou vědu, již se prostřednictvím této interdisciplíny otevírají při současné integraci věd široké možnosti ke sblížení a spolupráci s jí nejbližší operujícími hospodářskými a sociálními vědami. Konkrétně řečeno: hospodářské dějiny, jež mají mnoho společného se sociálními dějinami a většinou s nimi bývají spojeny též institucionálně, se ustavily a rozvíjejí se v prvé řadě na pomezí historické vědy a teoretické, příp. užité hospodářské vědy (ekonomie a národní hospodářství - viz např. dějiny obchodu a financí), dále též zemědělské vědy (agronomie, jejíž poznatků využívají ag-

rární dějiny) a technických věd (z nichž čerpají např. dějiny průmyslu a komunikací). Sociální dějiny, jež se původně etablovaly jako dílčí disciplína historické vědy, přimykající se k hospodářským dějinám, se po svém výrazném rozvoji v posledních dvou až třech desetiletích posunuly v klasifikaci věd blíže k sociologii, antropologii, národopisu aj. a hledají svou vlastní identitu.

Mimoto nelze zapomenout, že HSD mají podobně jako všechny humanitní vědy velmi blízko k filozofii, kterou potřebují zejména při interpretaci a syntéze (zobecnování) svého díla. A v neposlední řadě jsou v klasifikaci věd nerozlučně spjaty též s řadou pomocných věd historických. O tom se však více dozvíme až níže.

1.2 PŘEDMĚT HISTORICKÉ VĚDY

Terminologie. Synonymní výrazy *historie* a *dějiny* nabízejí dvojí výklad. Jednak jimi rozumíme objektivní, reálný proces vývoje lidské společnosti a přírody, jež ji ovlivňuje, jednak je to subjektivní proces získávání poznatků o minulosti, tj. vědecké zkoumání a líčení dějin odbornými historiky. Lépe je používat pro historii jako vědeckou disciplínu ustáleného termínu *historická věda*. Rovněž pojem *historiografie* nebo *dějepisectví* se používá ve dvojím významu, jednak jako ne příliš šťastný výraz pro dějiny historické vědy, jednak jako docela přílehavé označení disciplíny, jež studuje samotné dějiny historické vědy a vývoj názorů na dějiny, ať už v národním či světovém měřítku (např. J. Macůrek, *Dějepisectví evropského východu*, Praha 1946). Vedle toho užíváme často pojem *dějepis*, většinou pro označení výchovně vzdělávacího procesu souborného seznamování s dějinami na různých typech škol, případně výkladu učebních látek v učebnicích.

Co je historie? Na tuto otázku odpovídají zevrubněji různé, naše i cizí „Úvody do studia dějin“, to nám dovoluje omezit se zde na její povšechné shrnutí, potřebné pro souvislé pochopení dalšího výkladu.

Vlastní předmět historické vědy nelze samozřejmě zaměňovat s materiálem, který historik studuje, a stejně tak ani se změní historických faktů, jež objeví v pramenech. Předmětem historické vědy není ani člověk sám o sobě jako izolovaný jev, nýbrž spíše člověk společenský, tj. vývoj celé lidské společnosti neboli proměňující se souhrn a systém vzájemných vztahů lidí v jejich konkrétních projevech, souvislostech a jistých zákonitostech, a to v jejich celistvosti a současně v mnohotvárném projevu ve sféře ekonomické, politické, kulturní a duchovní.

V popředí pozornosti historika by měli být jednoduše řečeno vždy aktivně jednající lidé, jejich výrobně hospodářské výkony, politické činy a duchovní vý-

tvory. V jádře mu musí jít o to, aby za rysy kultivované krajiny, za popisovaným náradím a stroji, za politickými převraty a ekonomickými obraty, za vším, co je zdánlivě nezaujatě nebo anonymně zaznamenáno v hmotných a písemných pramenech a v literatuře objevil nakonec lidské motivy, zájmy a cíle. „Skutečný historik,“ použijeme-li výroku známého francouzského historika M. Blocha, „připomíná pohádkového lidožrouta. Ví, že jeho loviště musí být cítit pachem člověčiny.“ Takové ponaučení je zvláště důležité pro badatele na úseku hospodářských a sociálních dějin, který se bezprostředně zabývá výrobními faktory a sociálními vztahy a strukturami, ale může snadno podlehnout suchopárné mluvě čísel.

Vyvodíme-li z předešlého, že historie je vědou o životě a činech lidí, musíme pro úplnost dodat, že je vědou o lidech v čase a prostoru. To znamená, že žádný jednotlivý historický jev a čin člověka nevysvětlíme v úplnosti, nevěnujeme-li se též studiu jeho doby. Staré arabské přísloví vyjadřuje tuto poučku velmi výstižně: „Lidé se podobají více své době než svým otcům.“ Prostor představuje zvláště důležitou veličinu pro hospodářské dějiny, které zkoumají zevrubně právě geografické prostředí, materiální zdroje a životní podmínky lidí.

1.3 VNITŘNÍ ČLENĚNÍ HISTORICKÉ VĚDY

Motivy diferenciacie v historické vědě jsou navenek určovány důvody praktickými; není v silách jedince, ani sebenadanějšího polyhistora, aby komplexně obsáhl dějiny lidstva od pravěku k dnešku v jedné zemi, natož pak ve světovém měřítku. Určující jsou ale spíše ryze vědecké důvody. Vzhledem k tomu, že předmět historické vědy je velmi obsáhlý a mnohostranný a navíc se ustavičně rozšiřuje, nemůže se ani tento obor obejít bez prohlubující se dělby práce mezi jeho pracovníky a institucemi. V praktickém vývoji historické vědy v 19. a 20. století se tento proces projevuje rychle pokračující pracovní, jmenovitě badatelskou specializací historiků, která v mnoha případech vedla a dodnes směřuje až k ustavení samostatných dílčích disciplín historické vědy na základě určitých kritérií. Tato měřítka nejsou přirozeně ani smyšlená ani libovolná a proměnlivá, spíše se ustálila jako přirozený odraz objektivního členění samotného historického procesu na vnitřně jednotné menší celky. I když historik musí ve své práci vždy vycházet z co možná nejširších a nejvšestrannějších znalostí celku, může nakonec vědecky obsáhnout jen relativně úzké pole lidských dějin. Ke specializaci dospívá přitom přirozenou cestou na vyšším stupni získaných vědomostí, jakmile se v kostce obeznámí s náplní dílčích historických disciplín a na základě svého zájmu hlouběji pronikne do některé z nich.

V zásadě rozeznáváme **tři hlediska a formy vnitřního členění** jednotného historického procesu:

a/ **Věcné (strukturální) členění** respektuje mnohvrstevnou strukturu lidské společnosti a různorodou aktivitu lidí na základě společenské dělby práce. *Hospodářskou strukturu*, kterou si společnost vytváří svým stykem s přírodou a svým materiálním životem, studují hospodářské dějiny (komplexně nebo detailně jako dějiny jednotlivých hospodářských sektorů a odvětví) ve spolupráci s dějinami techniky, s historickou geografii a historickým místopisem, s historickou demografií a historickou statistikou. *Sociálně politickou strukturu*, vytvářenou vzájemnými vztahy různých společenských skupin (rodin, rodů a kmenů, sociálních vrstev a tříd, politických stran, spolků a hnutí, zájmových seskupení aj.) a rovněž vztahy mezi národy, státy a etnickými skupinami, jakož i rolí státu a jeho institucí ve společnosti, zkoumají sociální a politické dějiny, dějiny státu a práva, dějiny mezinárodních vztahů, dějiny vojenství a válečnictví aj. *Duchovní strukturu* lidské společnosti, která je utvářena intelektuální činností lidí a duchovním životem společnosti, celou její duchovní kulturou a šířením idejí v prostoru a v čase, studují dějiny kultury, dějiny literatury, dějiny výtvarného umění, hudby, divadla a filmu, dějiny školství, vzdělání a vědy, dějiny žurnalistiky aj. Patří sem přirozeně též dlouho zanedbávané dějiny náboženské a církevní.

Všechny uvedené specializace mají s historickou vědou společný obecný předmět bádání a historickou metodu, ale jinak mají svůj vlastní, detailně propracovaný a uzpůsobený vědní předmět, který realizují s pomocí specifických metod a technik. Proto se postupem času mnohé z nich vyvinuly rovněž po institucionální stránce v poměrně samostatné disciplíny. Specializace bádání sice poněkud zužuje historikovo zorné pole a může vést i k přecenění některých historických jevů a hledisek, ale na druhé straně umožňuje erudované a hlubší proniknutí do zvolené problematiky.

Věcné hledisko členění historického procesu jsme záměrně posunuli na první místo, protože se z něj odvozují zbývající dvě členění:

b/ **Prostorové (územní) členění** odpovídá geografické dimenzi dějin a historicky zformovanému rozdělení zemského prostoru obývaného a využívaného lidmi na kontinenty a k nim přilehlé oceány a moře, na země, regiony, města a obce, na státy a národy. Na základě toho je žádoucí zkoumat a líčit také historický proces s přihlédnutím k území a místu, na němž se odehrává. Z tohoto hlediska lze historickou látku rozdělit na dějiny obecné či světové, příp. též na dějiny civilizací, v druhém sledu na národní, příp. státní a regionální dějiny. Hospodářské a sociální dějiny zkoumají historický vývoj ve všech prostorových dimenzích. To znamená, že tato vědní disciplína se snaží pěstovat stejně tak světové hospodářské dějiny (např. R. Cameron, *A Concise Economic History of the World*, New

York-Oxford 1989, v českém překladu Stručné ekonomické dějiny světa, Praha 1996) jako hospodářské dějiny celých kontinentů (např. B. Mendl, Hospodářský vývoj Evropy, Praha 1931), ale v nejšířší míře zejména hospodářské dějiny států (např. V. Průcha a kol., Hospodářské dějiny Československa v 19. a 20. století, Praha 1974), klíčových regionů (např. P. Wiel, Wirtschaftsgeschichte des Ruhrgebietes, Essen 1970) nebo velkých městských center (např. B. Mendl, Vývoj řemesel a obchodu v městech pražských, Praha 1947). Na tom nic nemění ani skutečnost, že moderně pojaté sociální dějiny docílily zatím větších výsledků spíše na úseku státních, národních a regionálních dějin (např. E. Bruckmüller, Sozialgeschichte Österreichs, Wien-München 1985, u nás dnes již šest svazků J. Macháčová, J. Matějček, Studie k sociálním dějinám 19. století, Opava 1992-), zatímco v úsilí o syntézu evropskou nebo světovou příliš nepokročilo (např. H. Kaelble, Auf dem Weg zu einer europäischen Gesellschaft. Eine Sozialgeschichte Westeuropas 1880-1980, München 1987).

c/ **Časové členění** dělí nepřetržitý, ale v prostoru a čase krajně nerovnoměrný průběh dějin na menší organické celky s markantními césurami na začátku a na konci a s určitými společnými znaky uvnitř, jež charakterizují ekonomickou strukturu a společenské vztahy určitého historického typu a určité historické kvality. Tomuto účelu slouží už od samého začátku studia dějin nespočetné pokusy o jejich *periodizaci*. Jestliže při nich postupujeme deduktivně od obecného přes zvláštní k jednotlivému, můžeme pro rozsáhlejší dějinné celky užívat vžitých pojmů *epochy*, *věk* či *doba* (v marxistické terminologii poněkud širěji pojatá sociálně-ekonomická formace), uvnitř těchto celků dělit pak historický vývoj na *periody* či *období* a nakonec v rámci období na menší vývojové *etapy* či *fáze*.

K periodizaci HSD, k níž se blíže dostaneme na jiném místě, je možné říci, že jí stanovené mezníky se mohou zejména v menších dějinných celcích lišit od mezníků politických a kulturních dějin. Na druhé straně bývají základní mezníky HSD v mnoha případech spoluručující při vymezení velkých epoch a období ve světových a národních dějinách (např. krize 1873 a 1929).

Všechny uvedené formy a aspekty vnitřního členění historického procesu tvoří, jak třeba závěrem zdůraznit, vnitřní jednotu. Historik se může přiblížit k poměrně nejvěrnějšímu obrazu historické reality, bude-li tuto jednotu ve své práci důsledně respektovat.

1.4 „ÚVODY“ DO STUDIA DĚJEPISU

Komprimovanému výkladu základních propedeutických otázek historické vědy slouží již od poloviny 19. století řada tzv. úvodů do studia. Doba jejich vy-

dání ukazuje, že v převážné míře vznikaly buď z naléhavé potřeby vymezit se vůči jiným disciplínám, nebo jako reakce na kritiku a nedostatky v metodologické a teoretické rovině. Tyto „úvody“ jsou obvykle koncipovány tak, aby v jedné části shrnuly teoretické základy oboru a v druhé části poskytl návod k jeho „řemeslnému“ vykonávání. Vzhledem k vedoucímu postavení německé historické vědy v 19. století lze považovat Droysenovu „Historik“ (Dějepis) z roku 1858 za první evropský a světový encyklopedický a metodologický úvod do studia dějin. Nejpoužívanějšími učebnicemi a příručkami na vysokých školách v Evropě se staly od začátku 20. století německý úvod Bernheimův a francouzský úvod od Langloise a Seignobose. Např. Poláci si předtím, než jim Handelsman napsal vlastní úvod přeložili francouzskou příručku, zatímco Rusové si pořídili překlad stručnější verze Bernheimovy učebnice, která se označuje jako tzv. malý Bernheim. Rovněž u nás musel vyplnit citelnou mezeru v historické metodologii nejprve český překlad menší příručky Bernheimovy (1931). Ale zhruba v téže době vydal Václav Hrubý „Úvod do archivní teorie a praxe“, který i přes své úzké obsahové zaměření na pomocné vědy historické a na pedagogické potřeby Archivní školy byl prvním pokusem o originální českou pedagogickou a badatelskou příručku na poli historie. V pořadí druhý zdařilý český úvod do historických studií představuje „Příručka vlastivědné práce“ Františka Roubíka (1941, 2. doplněné a pozměněné vydání 1947), třebaže i ona je omezena pouze na regionální dějiny. První komplexní úvody do studia dějin mohly vzniknout prakticky teprve po druhé světové válce, a to v podobě vysokoškolských skript či učebnic, jež jsou ovšem nejenom v partiích o filozofii dějin, nýbrž i ve svém zkomoleném, zúženém chápání předmětu a náplně hospodářských a sociálních dějin nevyhnutelně poznamenány jednostranným prosazováním marxistické koncepce dějin. Není divu, že za těchto podmínek u nás až do této chvíle postrádáme speciální, moderně pojatý úvod do studia HSD. Předkládaná příručka je prvním pokusem vyplnit tuto mezeru, jež se mezitím ve srovnání s výsledky docílenými v tomto ohledu na západě značně prohloubila.

a/ *Soupis českých úvodů do studia historie* (UT = učební text):

Archivní příručka, Praha 1965.

Bartoš, J.: Úvod do techniky historické práce, 2. vyd. Olomouc 1977, UT.

Bartoš, J.: Metodika a technika historické práce, Praha 1982, UT.

Bernal, J. D.: Věda v dějinách, sv. 1-2, Praha 1960 (viz partie o společenských vědách).

Bernheim, A.: Úvod do studia dějepisů, Praha 1931 (doplněné pořadatelem V. Lívou o partie k českým dějinám).

Bloch, M.: Obrana historie aneb historik a jeho řemeslo, Praha 1967.

Carr, E. H.: Co je historie? Praha 1967.
Havránek, J.: Úvod do studia dějepisu, Praha 1961, UT.
Havránek, J., Myška, M.: Úvod do studia dějepisu, Ostrava 1965, UT.
Havránek, J., Myška, M., Paclík, J.: Úvod do studia dějepisu, Praha 1967.
Hroch, M. a kol.: Úvod do studia dějepisu, Praha 1985.
Hroch, M. a kol.: Úvod do studia dějepisu. IV. Metody historikovy práce, Praha 1983, UT.
Hrubý, V.: Úvod do archivní teorie a praxe, Praha 1930.
Hughes, H. S.: Historie jako umění a věda, Praha 1970.
Charvát, J.: Úvod do studia dějepisu, Praha 1974, UT.
Janoušek, B.: Úvod do studia dějepisu, sv. 1-2, České Budějovice 1981, UT.
Jindra, Z.: Základy historické heuristiky, Praha 1982, UT.
Krandžalov, D. a kol.: Základy studia dějepisu, Praha 1964, UT.
Marek, J.: O historismu a dějepisectví, Praha 1992.
Petráň, J. a kol.: Úvod do studia dějepisu. III. Nauka o historických prame-
 nech, Praha 1983, UT.
Roubík, F.: Příručka vlastivědné práce, 2. vyd. Praha 1947.
Říha, O.: Úvod do studia dějepisu, Praha 1950, UT.
Stloukal, K.: O studiu dějepisu, Praha 1947.
Toman, J.: Jak sbírat vědomosti, Praha 1961.
Toman, J.: Organizace a technika duševní práce, Praha 1970.
Volf, M., Haas, A.: Archivní příručka. Sborník přednášek, Praha 1948.

b/ Výběr z cizích úvodů do studia historie:

Bauer, W.: Einführung in das Studium der Geschichte, Wien 1921, 2. Aufl. Tübingen 1928. Dotisk Frankfurt 1961.
Bengtson, H.: Einführung in die alte Geschichte, 5. Aufl. München 1965.
Bernheim, E.: Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie, 5.-6. Aufl. Leipzig 1908 („velký“ Bernheim).
Bernheim, E.: Einleitung in die Geschichtswissenschaft, Berlin 1912 („malý“ Bernheim).
Borchardt, K.: Vademecum für den Volkswirt. Führer zur volkswirtschaftlichen Literatur, Quellen und Materialien, UTB 137, 1973.
Borowsky, P., Vogel, B., Wunder, H.: Einführung in die Geschichtswissenschaft, Bd. 1. Grundprobleme, Arbeitsorganisation, Hilfsmittel, Bd. 2. Materialien zu Theorie und Methode, Opladen 1975-1976.
Boshof, E., Düwell, K., Kloft, H.: Grundlagen des Studiums der Geschichte. Eine Einführung, Köln-Wien 1973.

Brandt, A.: Werkzeug des Historikers, 2. Aufl. Stuttgart 1958.
Droysen, J. G.: Historik. Vorlesungen über Enzyklopädie und Methodologie der Geschichte, hrsg. von R. Hübner, 8. Aufl. München 1977. (1. vyd. pod tit.: Grundriß der Historik, Jena 1858.)
Eckermann, W., Mohr, H. (Hrsg.): Einführung in das Studium der Geschichte, Berlin (DDR) 1966, 2. Aufl. 1979.
Faber, K.-G.: Theorie der Geschichtswissenschaft, 3. Aufl. München 1974.
Fischer Lexikon - Geschichte, hrsg. von W. Besson, Frankfurt 1961. (Encyklopedická příručka s věcnými hesly).
Fischer Lexikon - Geschichte, hrsg. von R. van Dülmen, Frankfurt 1990 (encyklopedická příručka s věcnými hesly).
Guiral, P., Pillorget, R., Agulhon, M.: Guide de d'étudiant en histoire moderne et contemporaine, Paris 1971.
Halphen, L.: Initiation aux études d'histoire du moyen âge, Paris 1940, 3. vyd. od Y. Renouard, Paris 1952.
Handelman, M.: Historyka. Zasady metodologii i teorii poznania historycznego, 2. wyd. Warszawa 1928.
L'Histoire et ses méthodes, ed. Ch. Samaran, Paris 1961.
Kula, W.: Rozważania o historii, Warszawa 1958.
Langlois, Ch. V., Seignobos, Ch.: Introduction aux études historiques, 1. vyd. Paris 1887, 5. vyd. 1897.
Meran, J.: Theorien in der Geschichtswissenschaft. Die Diskussion über die Wissenschaftlichkeit der Geschichte, Göttingen 1985.
Miskiewicz, B.: Wstęp do badan historycznych, Warszawa-Poznan 1973.
Moscenska, W.: Wstęp do badan historycznych, Warszawa 1960.
Nabholz, H.: Einführung in das Studium der mittelalterlichen und neueren Geschichte, Zürich 1948.
Oppenoorth, E.: Einführung in das Studium der neueren Geschichte, Braunschweig 1969, Taschenbuch Berlin 1974.
Pacaut, M.: Guide de l'étudiant en histoire médiavale, Paris 1968.
Quirin, H.: Einführung in das Studium der mittelalterlichen Geschichte, 3. Aufl. Braunschweig 1964.
Scheurig, B.: Einführung in die Zeitgeschichte, 2. Aufl. Berlin 1970.
Schieder, Th.: Geschichte als Wissenschaft. Eine Einführung, 2. Aufl. München-Wien 1968.
Schulze, W.: Einführung in die neuere Geschichte, 2. Aufl. Stuttgart 1991.
Topolski, J.: Metodologia historii, Warszawa 1968, 2. vyd. 1973.
Topolski, J.: Methodology of History, Warschau-Dodrecht-Boston 1976.

c/ *Úvody do studia HSD:*

Ne všechny knihy, jež nesou tento vžitý název, představují opravdu metodologická a metodická kompendia tohoto oboru. V některých případech najdeme pod tímto titulem pouze hutný náčrt vývoje světového hospodářství nebo několika zemí, jako např. v dílech:

Cole, G. D. H.: Introduction to Economic History, 1750-1950, London 1952.

Olšovský, R., Průcha, V., Eisler, P., Gebauerová, H., Urbanová, Z.: Úvod do hospodářských dějin. Stručný hospodářský vývoj Anglie, Francie, Německa a USA, Praha 1964.

Jiné práce s tímto názvem jsou spíše úvodem do problematiky a obsahově náplně hospodářských dějin, případně pokusem o interpretaci nadhozených otázek, jako např.:

Ashley, W. J.: Introduction to English Economic History and Theory, Vol. 1-2, London 1888-1894, německy 1896.

Below, G. von: Probleme der Wirtschaftsgeschichte. Eine Einführung in das Studium der Wirtschaftsgeschichte, Tübingen 1920.

Fanfani, A.: Introduzione allo studio della storia economica, 3. vyd. Milano 1960 (převážně k historiografii hospodářských dějin).

Gras, N. S. B.: Introduction to Economic History, New York 1922, nové vyd. 1969.

Morazé, Ch.: Introduction à l'histoire économique, Paris 1943.

Renouvin, P., Duroselle, J.-B.: Introduction to the History of International Relations, Oxford 1968. Původní franc. vyd. vyšlo v Paříži 1964. (První část věnována geografickým faktorům, populaci, ekonomickému soupeření, mezinárodním hospodářským dohodám a mezinárodním financím.)

Verlinden, Ch.: Introduction à l'histoire économique générale, Coimbra 1948 (s výběrem textů).

Winkler, A.: Methodik der Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Wien 1956 (pod názvem se skrývají v podstatě jen speciální studie, např. k dějinám oběhu zboží).

Ve skutečnosti je opravdových příruček a pracovních návodů ke studiu HSD zatím všude ve světě málo a jsou též poměrně nového data. To znamená, že také v případě HSD platí obecné pravidlo: teprve když dospěje vědní disciplína k vypracování metodologického a metodického úvodu, svědčí to o její zralosti, samostatnosti a všeobecném uznání. Obor HSD dospěl do tohoto stádia zřetelně po druhé světové válce, když se objevily první „úvody“ nového druhu, zabývající se výlučně předmětem, obsahem a problematikou HSD:

Beutin, L.: Einführung in die Wirtschaftsgeschichte, Köln-Graz 1958.

Beutin, L., Kellenbenz, H.: Grundlagen des Studiums der Wirtschaftsgeschichte, Köln-Wien 1973.

Handbuch Wirtschaftsgeschichte, hrsg. vom Institut für Wirtschaftsgeschichte der Akademie der Wissenschaften der DDR, Bd. 1-2, Berlin 1981.

Kellenbenz, H.: Die Methoden des Wirtschaftshistorikers, Köln 1972.

Kellenbenz, H.: Probleme einer deutschen Sozialgeschichte der neueren Zeit, Nürnberg 1960.

Zorn, W.: Einführung in die Wirtschafts- und Sozialgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit, München 1974.

Kula, W.: Problemy i metody historii gospodarczej, Warszawa 1963, ve franc. překladu 1970 a v italštině 1972.

Boelcke, W. A.: Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Einführung, Bibliographie, Methoden, Problemfelder, Darmstadt 1987.

Walter, R.: Einführung in die Wirtschafts- und Sozialgeschichte, Paderborn-München-Wien-Zürich 1994.

Ambrosius, G., Petzina, D., Plumpe, W.: Moderne Wirtschaftsgeschichte. Eine Einführung für Historiker und Ökonomen, München 1996.

U nás spadají první pokusy o oborové příručky podobného typu do éry marxistického dějepiscetví, jsou tudíž poznamenány dobou i účelem svého vzniku: měly sloužit přednostně se rozvíjejícímu studiu dějin dělnického a komunistického hnutí nebo s tímž politickým aspektem podporovanému studiu dějin závodů:

Úvod do studia dějin KSČ, napsal kolektiv pod vedením J. Kladivý, Praha 1962, UT.

Úvod do dějin dělnického hnutí, Praha 1966.

Jiša, V.: Píšeme dějiny závodů, Praha 1979.

Výjimkou jsou na vysoké odborné úrovni napsaná vysokoškolská skripta z příbuzné demografické problematiky z pera **E. Maura**, které vyšly pod titulem *Základy historické demografie v Praze* ve dvojitým vydání 1978 a 1983.

d/ *Encyklopedická hesla definující HSD* nebo *zásadní studie* o předmětu jejich studia mohou být na začátku studia tohoto oboru velice užitečným uvedením do jeho náplně, problematiky a základní literatury, a to už proto, že jejich autoři bývají přední odborníci této disciplíny. O jejím stavu u nás v minulém období vypovídá jistě i to, že naše naučné slovníky (včetně Ekonomické encyklopedie, 2 sv., Praha 1984) na rozdíl od cizích encyklopedií bohužel taková hesla postrádají. Nejvýznačnější přehledy či zamyšlení tohoto druhu alespoň z poválečného období jsou v abecedním pořádku:

Bauer, D.: Wirtschafts- und Sozialgeschichte, in: Staatslexikon. Recht-Wirtschaft-Gesellschaft, 6. erw. Aufl. Bd. 8, Freiburg 1963, Spalte 838-847.

Conze, W.: Sozialgeschichte, in: Moderne deutsche Sozialgeschichte, hrsg. H.-U. Wehler, 3. Aufl. Köln-Berlin 1970, s. 19-26.

- Court, W. H. B.:** Economic History, in: Finberg, H. P. R. (Ed.): Approaches to History, London 1962, s. 17-50.
- Erbe, M.:** Zur neueren französischen Sozialgeschichtsforschung. Die Gruppe um die „Annales“, Darmstadt 1979 (se souhrnem do té doby vydané hlavní francouzské literatury a s nástinem recepce jejich myšlenek v SRN).
- Hecht, J. J.:** Social History, in: International Encyclopaedia of the Social Sciences, Vol. 6, New York 1968, s. 455-462.
- Kellenbenz, H.:** Wirtschaftsgeschichte, in: Handwörterbuch der Sozialwissenschaften, Bd. 12, Göttingen 1965, s. 124-141.
- Kocka, J.:** Sozialgeschichte. Begriff-Entwicklung-Probleme, 2. Aufl. Göttingen 1986. (Srv. recenzi Z. Jindry v ročence Hospodářské dějiny, sv. 20, 1993.)
- Kocka, J.:** Sozialgeschichte im internationalen Überblick. Ergebnisse und Tendenzen der Forschung, Darmstadt 1988.
- Kocka, J.:** Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, in: Sowjetsystem und demokratische Gesellschaft. Eine vergleichende Enzyklopädie, Bd. 6, Freiburg 1972, s. 2-39.
- Kocka, J.:** Sozialgeschichte - Strukturgeschichte - Gesellschaftsgeschichte, in: Archiv für Sozialgeschichte, Bd. 15, 1975, s. 1-42.
- Kocka, J.:** Theorieprobleme der Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Begriffe, Tendenzen und Funktionen in West und Ost, in: Geschichte und Soziologie, hrsg. von H.-U. Wehler, Köln 1972, s. 305-330. (Srv. i další cenné statě v tomto sborníku, zvl. F. Braudela, H. S. Hughese a E. J. Hobsbawma.)
- Kuczynski, J.:** Zur Geschichte der Wirtschaftsgeschichtsschreibung, Berlin 1978 (Studien zu einer Geschichte der Gesellschaftswissenschaften, Bd. 8).
- Ljaščenko, P. I.:** Úkoly, předmět a metoda dějin národního hospodářství SSSR, sv. I, Praha 1953 (přeloženo z ruského originálu z r. 1947, zatíženo stalinským dogmatismem).
- Mathias, P.:** Economic History, in: Ballard, M. (ed.): New Movements in the Study and Teaching of History, London 1970, s. 76-92.
- Mooser, J.:** Wirtschafts- und Sozialgeschichte, Historische Sozialwissenschaft, Gesellschaftsgeschichte, in: Fischer Lexikon Geschichte, hrsg. von R. van Dülmen, Frankfurt a. M. 1990, s. 86-101.
- North, D. C.:** Economic History, in: International Encyclopaedia of the Social Sciences, Vol. 6, New York 1968, s. 468-474.
- Perkin, H. J.:** Social History, in: Finberg, H. P. R. (ed.): Approaches to History, 2. vyd. London 1969, s. 51-82.

- Proesler, H.:** Sozialgeschichte, in: Handwörterbuch der Sozialwissenschaften, Bd. 9, Göttingen 1956, s. 447-55.
- Schieder, W., Sellin, U. (Hrsg.):** Sozialgeschichte in Deutschland. Entwicklungen und Perspektiven im internationalen Zusammenhang (Gedächtnisschrift für W. Conze), 4 Bde, Göttingen 1986-1987.
- Schulze, W.:** Soziologie und Geschichtswissenschaft. Einführung in die Probleme der Kooperation beider Wissenschaften, München 1974.
- Wehler, H.-U. (Hrsg.):** Moderne deutsche Sozialgeschichte, Köln 1966, 3. Aufl. 1970, 5. Aufl. 1975.
- Zorn, W.:** Wirtschaftsgeschichte, in: Handwörterbuch der Wirtschaftswissenschaft, Bd. 9, Stuttgart-Tübingen-Göttingen 1988, s. 55-82.
- Zorn, W.:** Industriegeschichte, in: Staatslexikon. Recht - Wirtschaft - Gesellschaft, Bd. 4, Freiburg 1959, s. 262-271.

V naší historiografii jsou podobné statě a systematická zamyšlení nad předmětem, naplní a úkoly HSD spíše vzácností, zejména jdeme-li hlouběji do minulosti a máme-li na mysli práce, jež by dosahovaly vědecké úrovně shora uvedených prací cizích. Z období meziválečného zde můžeme uvést:

- Salaba, J.:** O důležitosti a významu dějin agrárních, hospodářských a sociálních. Naše doba XXVII, Praha 1920, s. 110-118, 194-204 (jen populární, povrchní výklad na uvedené téma).
- Mendl, B.:** Nové proudy v hospodářském a sociálním dějepise, in: Sborník přednášek proslavených na 1. sjezdu čl. profesorů filosofie, filologie a historie v Praze 3.-7. dubna 1929, Praha 1929, s. 424-433.
- Čáda, F.:** Historie právní a hospodářská, in: Sborník K. Engliše, Praha-Brno 1930, s. 363-368 (mělké a abstraktní zamyšlení nad provázaností a vzájemnou užitečností obou historií).
- Procházka, J.:** Výsledky a úkoly historických prací o hospodářském vývoji země koruny české, in: Sborník z dějin práva československého (Sborník Kaprasův), sv. I, Praha 1930, s. 71-97.
- Husa, V.:** Třídní boje - tabu československého dějepisu. Dějiny a přítomnost, roč. I, 1937, s. 39-47.
- Z období po druhé světové válce stojí za to pro jejich hodnotu jmenovat mj. příspěvky, jež řadíme podle data jejich publikování:
- Myška, M.:** K diskusi o předmětu hospodářských dějin. Slezský sborník, roč. 62, 1964.
- Purš, J.:** Historie, teorie informace a výpočetní technika, in: Kybernetika ve společenských vědách, uspoř. E. Arab-Ogly, A. Kolman, J. Zeman, Praha 1965, s. 184-203.

Čížek, F.: K některým metodologickým otázkám studia dějin věd a techniky, in: Dějiny věd a techniky 1977, s. 235-244.

K metodickým otázkám regionálních dějin dělnického a komunistického hnutí, Ostrava 1976.

Purš, J.: New Methods and Technics of Research into Economic History of Czechoslovakia, in: Hospodářské dějiny, sv. 2 1978, s. 7-23.

Kudrna, J.: K vnitřní diferenciaci francouzské buržoazní historiografie před školou a mimo školu Annales (1890-1945), in: ČsČH 1985, s. 739-755.

Kudrna, J.: Zu einigen Fragen des Methodenstreits in der französischen Historiographie nach 1900, in: Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity, C-30, Brno 1983, s. 69-84.

Kudrna, J.: Einige Betrachtungen zu Webers Aufsatz „Die Stadt“, in: Tamtéž, C-34, Brno 1987, s. 45-58.

Kudrna, J.: Zu einigen Fragen der Geschichtsmethodologie Max Webers, in: History and Society (eds. J. Purš, K. Herman), Praha, ÚČSSD 1985, s. 159-180.

Metodologické a metodické otázky výzkumu průmyslových oblastí za kapitalismu (vyd. D. Gawrecki), Opava, Slezský ústav 1981.

Vojtěch, T.: Česká buržoazní historiografie a studium kapitalismu, in: Historiografie čelem k budoucnosti. Sborník k 60. narozeninám J. Purše, Praha, ÚČSSD 1982, s. 77-102.

Vojtěch, T.: Česká historiografie a pozitivismus, Praha 1984 (o vývoji pojetí HSD viz s. 107-127).

Jirásek, Z., Matějček, J.: K čemu hospodářské a sociální dějiny, in: Slezský sborník 1990, s. 222-232.

Matějček, J.: Poznámky k metodologii sociální historiografie, in: Macháčová, J., Matějček, J.: Studie k sociálním dějinám 19. století, II. díl, Opava, Slezský ústav 1993, s. 7-20.

Matějček, J.: Práce o metodologii historiografie publikované v Československu v letech 1945-1990, tamtéž, s. 21-42.

Jindra, Z.: Tézé ke koncepci oboru a katedry hospodářských a sociálních dějin na filozofické fakultě Karlovy univerzity, in: Hospodářské dějiny, sv. 20, Praha 1993, s. 261-266.

Jindra, Z.: O proměnách oboru hospodářských a sociálních dějin u nás od doby působení prof. Bedřicha Mendla do roku 1992, in: Velké osobnosti Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Vědecká konference k 100. výročí narození Bedřicha Mendla, prvního profesora hospodářských dějin Univerzity Karlovy 1892-1992, Praha 1997, s. 61-69 (srv. tamtéž další statě).

1.5 VÝBĚR DOPORUČENÉ LITERATURY

a) česká:

Bernal, J. D.: Věda v dějinách, sv. 1-2, Praha 1960.

Bloch, M.: Obrana historie aneb historik a jeho řemeslo, Praha 1967.

Carr, E. H.: Co je historie? Praha 1967.

Jindra, Z.: Základy historické heuristiky, Praha 1982.

Jindra, Z.: Tézé ke koncepci oboru a katedry hospodářských a sociálních dějin na filozofické fakultě Karlovy univerzity, in: Hospodářské dějiny sv. 20, Praha 1993, s. 261-266.

Maur, E.: Základy historické demografie, Praha 1978, 1983.

b) cizojazyčná:

Ambrosius, G., Petzina, D., Plumpe, W.: Moderne Wirtschaftsgeschichte. Eine Einführung für Historiker und Ökonomen, München 1996.

Faber, K.-G.: Theorie der Geschichtswissenschaft, 3. Aufl., München 1974.

Topolski, J.: Metodologia historii, 2. vyd. Warszawa 1973.

2.1 VZNIK A FORMOVÁNÍ HOSPODÁŘSKÝCH DĚJIN (HD)

Hospodářské dějiny v širším smyslu, čímž myslíme nevědecké, často praktickými potřebami a zájmy diktované, nicméně obsahově cenné příspěvky k poznání hospodářské minulosti v podobě různých zpráv, popisů a souborů fakt s touto tematikou, bychom samozřejmě mohli sledovat v ojedinělých projevech až do antiky, stejně jako během středověku a začátku novověku. Máme-li však na mysli soustavnější a intenzivnější pěstování dějin hospodářství, podložené jistými vědeckými přístupy a filozofickými názory, pak jsou takto pojaté **hospodářské dějiny v užším smyslu** spíše duchovním plodem moderní doby, který je těsně spjatý až s rozvojem kapitalismu. Vzrůstající zájem o hospodářské dějiny byl přirozeným duchovním vyjádřením materiálně podložené aktivizace vztahu mezi člověkem a přírodou, jež je příznačná pro rodící se novou industriální společnost. Tento zájem se vyhraňoval a narůstal postupně s tím, jak se od 17. až 18. století množila aktuální potřeba absolutistického státu, jeho úřednictva a armády a potom i soukromého podnikatelstva shromažďovat fakta a popisovat vývoj obyvatelstva, výroby, obchodu a dopravních cest. Tato potřeba vyrůstala z několika kořenů:

- z poznávání a popisu přírody a kultury oblastí Nového světa, Orientu a později též dalších světadílů objevených a ovládnutých Evropany;
- z rozvoje zámořského obchodu a dopravy a z následného nástupu demografické, agrární, průmyslové a komunikační revoluce v Evropě, příp. z reakce na jejich důsledky;
- ze státní hospodářské politiky merkantilismu a fysiokratismu, která potřebovala evidovat historicky podmíněnou zámožnost státu a hledat cesty k jejímu růstu; v 19. století se k tomu připojily obměněné podněty ze strany hospodářského liberalismu, celního protekcionismu a státní sociální politiky;
- a v neposlední řadě přímo z duchovních proudů osvícenské filozofie, klasické politické ekonomie, francouzské revoluce a romantismu, jež jako ideové

ztvárnění názorů a požadavků nové sociální třídy měšťanstva na zprvu zmíněné společenské jevy tak či onak reagovaly.

Rané historickohospodářské popisy lze považovat za předstupeň ustavení vědní disciplíny hospodářských dějin. Jelikož se na prahu novověku hospodářský pokrok soustřeďoval v zemích severozápadní Evropy, v Anglii, Francii a Nizozemí, objevily se právě v této části světa první historickohospodářská a statisticky orientovaná ličení (třebaže zatím v podobě pouhých popisných chronologií, zaměřených v podstatě na vývoj obchodu a cen, příp. na zkoumání obyvatelstva, národního jmění a důchodu). Na tyto popisy navázaly první pokusy o zobecnění zkoumaných hromadných jevů a souvislostí hospodářského vývoje, příp. formulování ekonomických zákonů, počínaje „otcem“ moderní hospodářské vědy *Williamem Pettym* (1623-1687). Ten byl současně prvním velkým hospodářským historikem 17. století (zvl. svým posmrtně vydaným dílem „*Political Arithmetic*“, 1690), neboť když v zájmu státní daňové politiky zkoumal skladbu obyvatelstva a jeho majetku, argumentoval při tom hojně čísly, mírami a váhami a položil tak základy kvantitativní a komparativní metodě. Podobně se zapsal do formujícího se hospodářského dějepisectví též další představitel anglické „politické aritmetiky“ (původní anglické označení pro politickou ekonomii) *Gregory King* (1648-1712), který jako první podal podrobný rozbor příjmů a výdajů anglických rodin podle jejich počtu, sociálního postavení a povolání v roce 1688. V téže době proslul *William Fletwood* (1656-1723) prvním statisticko-historickým průzkumem vývoje cen a mezd neboli kupní síly peněz v Anglii zhruba za poslední dvě století („*Chronicon preciosum*“, 1707). I když se do tohoto specifického dějepisného díla zapojili v 18. století též Francouzi (*Dupré de Saint-Maur* a *Herbert* díly o vývoji hodnoty peněz a obilních cen, 1746 a 1755, a *Savary des Bruslons* a *Raynal* díly z dějin obchodu, 1723, 1770) a zčásti též Němci (*Schlözer*, *Möser*, *Stüve* a zvl. *Heeren*), měli nadále svým soustavným a širokým zájmem o aktuální otázky hospodářské historie hlavní slovo Angličané. Už roku 1716 vydal *J. Blanch* první dějiny vlnářské výroby, po kterých následovala řada dalších prací z dějin anglického textilnictví (jmenovitě *J. Smith*, 1747, *P. Colquhoun*, 1789 a *E. Baines*, 1835). V souladu s dosud převládajícím obchodním a manufakturním kapitalismem a merkantilistickou politikou se nadále těšily velkému zájmu dějiny obchodu (*A. Andersen*, 2 sv., 1764, *M. Postlethwayt*, 2 sv. slovníku, 1751-1755), příp. dějiny anglických státních financí (zvláště *J. Postlethwayt*, 1759). Stejně tak se pokračovalo v práci na dějinách cen a mezd, kterou později obohatili rozsáhlými díly o anglickém vývoji od středověku až po současnost zejména *T. Tooke* (6 sv., 1838-1857) a *J. E. T. Rogers* (7 sv., 1866-1902). Široký tematický záběr všech uvedených prací už naznačuje, jak se bude napříště naplňovat předmět HD.

Stručná geneze HD nám ukazuje, že studium hospodářských dějin nevzniklo jako pouhá odnož ve stejné době se rodícího dějepisectví, nýbrž vzbuzovalo ve svých počátcích po dlouhou dobu z praktických důvodů největší zájem a poptávku u kameralistů, národohospodářů, finančníků a obchodníků a nalezlo na základě toho přímé vyjádření v publikacích ekonomů, právníků a státovědců, jakož i velkých osvícenských filozofů. Zjednodušeně je možné říci, že ideje a politika merkantilismu, nejvíce rozvinuté v Anglii a koncentrované především na otázky cirkulace zboží, zde značně podpořily zvláště studium dějin obchodu, cen a mezd. Naproti tomu ideje a politika fiziokratismu, jež se nejvíce rozvinuly ve Francii (viz hlavní dílo *F. Quesnaye* „*Analýza ekonomické tabulky*“, 1758, česky 1958) a uznávaly za hlavní zdroj národního bohatství spíše zemědělství, daly zde jakož i v sousedních feudálně hospodařících zemích impuls především ke zkoumání agrárních dějin. Pionýrskými díly byly v tomto směru jmenovitě dvě práce o německém středověkém zemědělství, na regionální úrovni od *J. Mösera* (2 svazky, 1768) a na zemské úrovni „*Geschichte der teutschen Landwirtschaft*“ od *G. A. Antona* (3 svazky 1799-1802). V období množících se povstání nevolníků a vypuknutí Velké francouzské revoluce byly takové práce i příspěvkem k debatě o tom, jakým směrem se má ubírat nevyhnutelná reforma postavení poddaného rolnictva. Příkladem toho je několik popularizačních děl o historii a současném stavu zemědělství u nás, příp. v porovnání s cizinou, psaných v té době ještě německy:

Schoenfeld, J. F.: *Kronik und Geschichten von der Landwirtschaft*, Prag 1792.
Fuss, F.: *Geschichte der k. k. ökonomisch-patriotischen Gesellschaft. Abhandlungen die Verbesserung der Landwirtschaft betreffend*, Prag 1797.

Hartig, F. A.: *Kurze historische Betrachtungen über die Aufnahme und den Verfall der Feldwirtschaft bei verschiedenen Völkern*, Prag 1786.

Významné duchovní a naučné zdroje, z nichž čerpala a postupně vykrystalizovala svébytná a samostatná vědní disciplína HD, můžeme shrnout do několika bodů:

a/ Prvním takovým zdrojem byla *klasická politická ekonomie*, působící od druhé poloviny 17. století do 30. let 19. století jako první ekonomická škola vůbec. Byla těsně spjata s ekonomickým nástupem buržoazie a proto bývá v literatuře označována též jako buržoazní. Pojítkem mezi ní a skutečným světem byla vždy politika, příp. vládní zájmy, proto byla až do 20. století nazývána ekonomikou politickou. Ve své klasické podobě dosáhla vrcholu zejména v Anglii v učení *Adama Smitha* (1723-1790 - hlavní dílo „*Pojednání o podstatě a původu bohatství národů*“ vyšlo 1776, naposledy česky 1958) a *Davida Ricarda* (1772-1823 - hlavní dílo „*Zásady politické ekonomie a zdanění*“ vyšlo 1817,

naposledy česky 1956). Zástupci této školy se buďto sami prezentovali historickohospodářskými pracemi (viz Petty), anebo použili k doložení svých vývodů, případně nově formulovaných ekonomických zákonů alespoň historických exkurzů, v nichž se opírali o již publikované dobové historickohospodářské a statistické souhrny autorů, které jsme jmenovali v předchozích odstavcích. To mělo dvoustranný význam. Politická ekonomie přibrala ke svým pracovním nástrojům historickou metodu a začala se sblížovat s historií. Na druhé straně se sama hospodářská historie ve svém sepětí s politickou ekonomikou poprvé vědomě spojovala s určitými zákonitostmi a získávala tím jisté teoretické základy. Na podkladě toho mohl např. A. Smith již rozpoznat hospodářskou nevýhodnost starověkého otroctví či převratný význam středověkých měst a označit velké pozemkové vlastnictví za ekonomický základ feudalismu.

b/ *Rozvoj statistiky v 17.-19. století*, která měla zkoumat jisté pravidelnosti a hromadné jevy v životě společnosti, souvisel těsně s konkrétními úkoly, s mocenskými ambicemi a růstem moderního státu. Ten si nejprve potřeboval opatřit číselné podklady pro správní a katastrální účely, především na poli fiskálním a vojenském, čemuž sloužila šetření o současném stavu populace a pozemkového majetku, později též obchodu, zemědělské a manufakturní nebo průmyslové produkce, chudoby aj. To mělo mimořádný význam pro budoucí HD.

Za prvé, vědoma si své společenské potřeby se mohla statistika brzy stát součástí nové univerzitní disciplíny - tzv. státovědy -, která se jako politická nauka, příp. soubor nauk zabývajících se státním právem, národohospodářstvím a státní hospodářskou a sociální politikou, nejvíce rozvinula ve střední Evropě, zvláště v Německu. Za „otce“ státovědné statistiky bývá obvykle považován *Hermann Conring* (1606-1681), který v 17. století založil v Helmstedtu univerzitní statistiku. Ta dosáhla v následujícím 18. století největšího rozkvětu v „göttingenské škole“, kterou reprezentovali *Gottfried Achenwall* (1719-1772) a výše již zmíněný historik *August Ludwig Schlözer* (1735-1809). U nás byl jedním z hlavních představitelů historicko-státovědného směru *Josef Mader* (1754-1815), od roku 1779 první profesor nového oboru státovědy a statistiky na právnické fakultě v Praze.

Za druhé, statistika se postupně stávala přímo jednou z opor hospodářské politiky státu, měřítkem jeho síly, soudržnosti a rozmachu. Nejprve se tak dělo zcela nesoustavně, když se jednotliví úředníci za podpory úřadů sami chopili vydávání přírodně hospodářských či topografických (místopisných) popisů států, zemí a krajů (např. u nás takové popisy vydali *Josef Antonín Riegger* pro Čechy 1794, *Jaroslav Schaller* pro Čechy podle krajů v 16 svazcích 1782-1792, též pro Prahu ve 4 svazcích 1794-1797 a *Josef Schwoy* pro Moravu ve 3 svaz-

cích 1793-1794). Druhou formou, do níž už přímo vstupovala státní správa, byly občasně soupisy půdy pořizované pro berní účely (např. první a druhá berní rula v Čechách 1654 a 1684). V 18. století k tomu už přistoupily úřední periodické soupisy obyvatelstva (v Rakousku od 1754) a další hospodářská šetření, prováděná státní správou nebo k tomu účelu vytvořenými státními statistickými institucemi (první ve Francii 1713, v Rakousku 1829).

Zvláště důležité však bylo, že vlivem osvícenského myšlení vůbec, a Schlözerovy „göttingenské školy“ zvláště, pronikal do statistiky ve stále větší míře historický aspekt, což zase na druhé straně podstatně obohacovalo formulující se hospodářské (a stejně tak i sociální) dějiny, a to hned dvojím způsobem: jednak zaujaly statistické výkazy významné místo mezi prameny hospodářských a sociálních dějin, jednak se sama statistika stávala význačnou pracovní metodou a pomocnou vědou při studiu HSD.

c/ *Osvícenská filozofie 18. století*, především francouzská, poskytla jmenovitě v dílech *Francoise Marie Voltaira* (1694-1778) a *Charlese Louis Montesquieua* (1689-1755) hospodářským dějinám několik pozoruhodných podnětů. Bylo to nejen odmítnutí teologického výkladu světových dějin řízených boží vůlí, nýbrž také rozšíření dějinného obrazu o nové faktory, příčiny a jevy zčásti materialistického a přímo ekonomického charakteru. Vedle dosud převážně židovského a křesťanského tradování světových dějin mělo dějepisceví více přihlídnout k dějinné roli Orientu - Mohamedánů a Číňanů -, jež měla vedle své duchovní stránky též silnou dimenzi ekonomickou. Namísto jednostranně politických a dynastických dějin, jež vypovídaly o činech panovníků, o válkách, velkých bitvách a státních smlouvách, požadoval F. M. Voltaire od dějepisců, aby se spíše věnovali podle francouzského výrazu „dějinám civilizací“ a vylíčili v nich ani ne tak státní dějiny, jako spíše dějiny kultury, zvyky a mravy lidí, zákony, poměry dopravní a finanční, vývoj zemědělství a obyvatelstva. Podle antického vzoru se mimoto znovu zdůrazňovaly souvislosti mezi přírodou a společností a z toho se potom vyvozoval determinující vliv jednotlivých faktorů geografického prostředí na chod dějin (např. Montesquieu o závislosti na podnebí v díle „O duchu zákonů“, 1748, česky 1947).

Přes různé nedostatky a extrémy (např. od Montesquieua se šířící učení geografického determinismu) vnesla osvícenská filozofie do hospodářské historie prvky materialistického chápání světa a umožnila jí jak širším výběrem látky, tak filozofujícím přístupem vstoupit na nové cesty. Např. nový francouzský model kulturních a univerzálních dějin značně ovlivnil göttingenské historiky *Augusta Ludwiga Schlözera* (kolektivní dílo o univerzálních světových dějinách, vydávané od 1785), a ještě více *Arnolda Hermanna Ludwiga Heerena*, který,

seznámiv se též s dílem A. Smitha, viděl hospodářské souvislosti jasněji nežli Montesquieu. Uplatnil tyto poznatky zejména při materiálně kulturním studiu starověkých dějin („Ideen über Politik, den Verkehr und den Handel der vornehmsten Völker der Alten Welt“, 2 sv. 1793-1796, 4. vyd. 6 sv. 1824-1826), kde ho daleko nejvíce zajímalo, jak si lidé opatrovali potravu, oděv, barvy a nástroje vlastní výrobou nebo dálkovým obchodem. Heeren tak tvoří „spojnici mezi Montesquieuovým a Voltairovým tušením o významu ekonomických a sociálních skutečností v dějinách a mezi náběhy k vytvoření hospodářské a sociální historie v 19. stol.“ (F. Kutnar).

d/ *Rozvoj vědecko-kritického dějepiscetví v první polovině 19. století*, nemyslitelný bez předchozího položení základů moderní vědy v období renesance a osvícenství, umožnil definitivně skoncovat se středověkým, narativně kronikářským a teologicky i subjektivně podbarveným popisováním minulých, převážně politických dějů tím, že je nahradil propracovanou *historicko-kritickou metodou*. Tato vědecká metoda spočívala na zevrubné heuristice, na přísné historicko-filologické kritice a nakonec též na hermeneutice (výkladu, interpretaci) historických pramenů. Tento nový přístup k bádání měl zásadní metodický význam též pro celé další studium hospodářských a stejně tak sociálních dějin. Teprve nyní bylo možné v nich uplatňovat objektivní vědecká kritéria i přesná metodická pravidla při výběru a posuzování pramenů a osvojit si rovněž vůdčí, od té doby stále platný teoretický princip historické vědy - *historismus*. Ten na rozdíl od osvícenského naturalismu, považujícího realitu za něco ve své podstatě statického a konstantního, viděl realitu v její individualitě a dynamičnosti. Požaduje od historika, aby zkoumal každý jev jednak v jeho genezi, vývoji a proměně, jednak v souvislosti s jinými jevy a dobovými podmínkami, se smyslem pro typické a zvláštní, pro vnitřní jednotu a současně jedinečnost a diferencovanost všech historických jevů, v neposlední řadě pak též s přihlédnutím ke konkrétní dějinné zkušenosti.

Pro vznik historické vědy v metodické a institucionální rovině vykonali v první polovině 19. století nejvíce němečtí historikové a německé univerzity v čele s berlínskou, kterou založil roku 1810 učenec a státník Wilhelm von Humboldt. Nejvlivnějším představitelem tehdy se zde zrodil klasického historismu byl *Leopold von Ranke* (1795-1886), povolán roku 1825 na berlínskou univerzitu a jmenován roku 1841 historiografem pruského státu.

Velké metodické pokroky v historické vědě, docílené Rankem a jeho „pruskou školou“, byly ovšem na druhé straně ke škodě HSD negativně ovlivněny novým *romantickým pojetím dějin*, jež v protikladu k osvícenskému vidění světa v jeho univerzálních a sociálně kulturních dimenzích vzývalo v porevoluční

atmosféře restaurace raději kult státu, národa a národní minulosti, popíralo zákonitosti a kauzalitu v dějinách a soustředilo dějinný výklad opět na jednotlivé politické události, v nich pak hlavně na působení vlivných osobností. To platilo ve vyhraněné míře zejména pro *konzervativní romantismus* pruského ražení, který v zájmu velkostatkářské pruské šlechty (junkerů) odmítal revolučnost, demokracismus i liberalismus a vrchol dějin spatřoval v současném pruském státu. Soustředěním pozornosti na politické a vojenské dějiny oslavující dynastii a stát se oficiální pruská historiografie po mnoho desetiletí nevěnovala pěstování hospodářských dějin a ignorovala podněty, jež začaly přicházet v jejich prospěch z jiných společenských věd, jmenovitě z právní vědy, ekonomie a sociologie.

e/ Hospodářské dějiny nicméně našly navzdory dlouholetému odmítavému postoji univerzitní historické vědy velmi záhy, prakticky už v první polovině 19. století, zcela přirozeně zastání u jiného okruhu historiků, u místních archivářů, učitelů, právníků, vzdělaných úředníků a klášterních dějepisců, kteří pěstovali *regionální a městské dějiny*. Ten, kdo psal o těchto dějinách, musel nevyhnutelně věnovat pozornost vnitřní správě a hospodářským poměrům obce nebo teritoria, neboť to většinou tvořilo hlavní náplň jejich dějin. To platilo přinejmenším v zemích, kde byla jako např. v Německém spolku centrální moc slabá a jednotlivá teritoria byla už od středověku téměř suverénní. Proto mohla mít už okolo roku 1850 téměř každá německá oblast svého zemského nebo regionálního historika, který se po vzoru materiálně kulturních dějin osvícenského 18. století tak či onak zabýval hospodářskými dějinami. „Z toho vyplývá, že výzkum hospodářských dějin v Německu vyšel převážně od lokálních a územních historiků“ (G. von Below). Vzhledem k zemskému správně politickému uspořádání habsburské říše a i v důsledku zaostalosti jejího vysokého školství až do Thunovy školské reformy 1849 můžeme podobnou vývojovou linii sledovat i v tomto státě, a to od Tyrol až po Čechy, a závěrem konstatovat: „Hospodářské dějiny jsou tudíž v Rakousku téměř veskrze dítětem zemských dějin“ (H. Hassinger). Zčásti to můžeme vidět také na díle Františka Palackého, který se pokusil zahrnout do svých „Dějiny národa českého v Čechách a v Moravě“, alespoň v prvním svazku německé verze (1836), více než jen líčení politických událostí.

f/ *Tzv. historická škola právní* vznikla v Německu na půdě feudálně šlechtického romantismu, dodávajíc právně historickou argumentaci porevolučním restauračním režimům ve snaze léčit neduhy společnosti spíše reformami. Byla vedle dějepiscetví první společenskou vědou, která - pomineme-li její celkové

konzervativní zaměření - začala hned od svého zrodu na počátku 19. století aplikovat novou historicko-kritickou metodu při zkoumání právně historických hospodářských jevů a problémů ve starověku a středověku, zejména ústavních poměrů a hospodářského právního řádu. Historickou právní školu v Německu, která tomuto badatelskému zaměření udávala směr a tón, založili a reprezentovali berlínští profesori *Friedrich Karl von Savigny* (1779-1861) a *Karl Friedrich Eichhorn* (1781-1854). Jejím vědeckým orgánem se stal od roku 1815 „*Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft*“. Význam této školy pro HD je v tom, že právní věda jako první použila moderní historicko-kritickou metodu ke zkoumání historickohospodářské tematiky. Kromě toho vyšli z jejího středu jako žáci Savignyho a Eichhorna též přední zakladatelé z našeho hlediska ještě významnější, níže uvedené německé školy, spjaté tentokrát přímo s politickou ekonomikou.

g/ Tzv. *historická škola národohospodářská* povýšila Německo mezi lety 1840-1910 na zemi s mimořádně rozsáhlým studiem hospodářských dějin, vedle Anglie asi největším na světě. To náleží k největším zásluhám této školy. Zvláštností tohoto studia však bylo, že se stejně jako v předchozím případě rozvíjelo mimo oficiální akademickou historickou vědu, to znamená bez jejího přímého přičinění a většího ocenění, tj. jako utilitární kombinace historických a ekonomických metod, pěstovaná politickými ekonomy a národohospodáři. Jejich dílo bylo při tom aktuálně spjato s potřebami doby: na začátku bylo nacionálně ekonomickou reakcí na hospodářské opožďování Německa za Anglii (viz teorii tzv. výchovného protekcionismu hlášanou F. Listem), později bylo motivováno nebezpečně narůstající sociální otázkou (viz tzv. katedrový socialismus, hlášaný zejména G. Schmollerem). Stejně jako v případě klasických ekonomů A. Smitha, D. Ricarda či T. R. Malthusa byl tudíž i jejich hlavní zájem soustředěn na současnost. Avšak na rozdíl od jimi spíše nahodile a nesoustavně používaných historických exkursů chtěli stoupenci nové ekonomické školy tentokrát důsledně aplikovat v ekonomii princip historismu a historicko-kritickou vědeckou metodu, slibující si od toho, že empiricko-induktivním studiem historických pramenů, zkoumáním geneze a vývoje příslušných jevů, jakož i hospodářského myšlení lépe objasní a také obhájí povahu současných hospodářských procesů. Jejich záměr překonat tím klasickou politickou ekonomikou a na podkladě výkladu „historicko-genetického“ vytvořit novou buržoazní politickou ekonomii se však nezdařil. Historikové jim vytýkali přílišnou popisnost a pramenný fetišismus, ekonomové je zase pro jejich zlehčování ekonomických principů ve prospěch principů historických někdy označovali jako „vulgární“ nebo „etické“ ekonomy.

Na nepříliš konkrétním a málo propracovaném teoretickém základě této školy se sešly k tvůrčí práci celkem tři generace německých ekonomů. Budeme-li pokládat *Friedricha Lista* (1789-1846) pouze za předchůdce celé školy, potom k její první generaci, známé jako „starší“ *historická škola národohospodářská* patřil vlastní zakladatel školy *Wilhelm Roscher* (1817-1894) a spolu s ním *Bruno Hildebrand* (1812-1878) a *Karl Knies* (1821-1898). Jejich přínos spočívá v podstatě jen ve vytyčení metodických hledisek, jimž se však v praxi jen málo přiblížili.

V tomto ohledu je daleko předstihla *mladší historická škola*, představovaná zbývajícími dvěma generacemi. První vedl *Gustav Schmoller* (1838-1917), vedle Karla Marxe asi neplodnější historizující ekonom 19. století, k němuž se družili *Adolf Wagner* (1835-1917), *Lujo Brentano* (1844-1931), *Karl Bücher* (1847-1930) a *Georg Friedrich Knapp* (1842-1926). Druhou generaci mladší historické školy reprezentovali především *Max Weber* (1864-1920) a *Werner Sombart* (1863-1941), příp. *Arthur Spiethoff* (1873-1957), který v letech 1908-1918 působil na německé univerzitě v Praze.

I když v pojetí těchto politických ekonomů byly hospodářské dějiny, podávané dosti popisným způsobem, často redukovány na správní, právní a ústavní dějiny, v nichž se navíc prosazovaly politické, ba přímo nacionálně pruské zřetěle, zanechaly nám zejména obě mladší generace této školy neobyčejně impozantní, faktograficky, myšlenkově i metodicky dodnes ceněnou sbírku několika set časopiseckých studií a knižních monografií, uložených zčásti v ústředních časopisech této školy, zčásti v několika mnohasvazkových knižních edicích:

Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, begründet von Bruno Hildebrand, Jena 1862-.

Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich, hrsg. von G. Schmoller, München-Leipzig od 1877, známý později jako *Schmollers Jahrbuch...*, dnes pokračující pod názvem *Zeitschrift für Wirtschafts- und Sozialwissenschaften* s ryze ekonomickým zaměřením.

Staats- und sozialwissenschaftliche Forschungen, hrsg. von G. Schmoller, Leipzig 1878- (ediční řada, v níž do Schmollerovy smrti 1917 vyšlo 189 svazků).

Münchener volkswirtschaftliche Studien, hrsg. von L. Brentano und W. Lotz, München 1893-1921 (ediční řada se 144 svazky).

Schriften des Vereins für Socialpolitik, Leipzig 1873- (řada o několika stech svazcích, dodnes vycházející).

Četbou těchto publikací nebo jejich překlady a také studiem mnoha cizích studentů v Německu zapůsobila po roce 1870 německá historická škola na široký rozvoj hospodářských dějin také v mnoha jiných evropských zemích a rov-

něž v USA. Ovlivnila pozoruhodným způsobem i v té době se formující české národohospodářské myšlení, což se např. odráží v díle Albína Bráfa, od roku 1877 prvního český přednášejícího docenta a později profesora politické ekonomie na pražské univerzitě (jmenovitě v objevené práci „Studien über nordböhmische Arbeiterverhältnisse“, 1881). Ve Schmollerově státovědeckém semináři ve Štrasburku se vzdělával též Josef Kaizl a seminář Adolfa Wagnera navštěvoval za svých studií v Německu Karel Kramář.

h/ K vypracování *materialistického*, v podstatě *ekonomického pojetí dějin* na podkladě filozofického a sociologického učení *Karla Marxe* (1818-1883) a *Bedřicha Engelse* (1820-1895) došlo mezi lety 1848 (vydání „Komunistického manifestu“) a 1867 (vydání I. svazku „Kapitálu“), takřka souběžně se založením a rozvojem historické školy národohospodářské. Marx a Engels čerpali myšlenkově ze tří zdrojů:

Za prvé navázali na filozofický materialismus 18. století a k tomu na německou filozofii, zejména na *Georga Wilhelma Friedricha Hegela* (1770-1831) a dále na jeho kritiku z materialistických pozic, *Ludvika Feuerbacha* (1804-1872). Marx při tom aplikoval Hegelovu dialektickou metodu, kterou on chápal ryze idealisticky jako vývoj a střetávání idejí, na vývoj hmoty a pohyb světa a vyvodil z toho, že i vývoj lidské společnosti je určován materialistickými silami. B. Engels označil později toto spojení dialektiky s materialismem za *dialektický materialismus*, který byl pak v následující době povýšen na údajně převratný a vědecky nejdokonalejší filozofický směr, mající nakonec až povahu absolutní pravdy, když byl přijat za základ státní ideologie v SSSR a v dalších „reálně socialistických zemích“. Aplikace této filozofie na historický vývoj společnosti byla nazvána *historickým materialismem*; v dějepisectví se tato koncepce prosazovala jako *materialistické pojetí dějin*.

Za druhé, K. Marx převzal a dále rozvinul základní poznatky klasické, v podstatě anglické politické ekonomie (především Ricardovu teorii pracovní hodnoty zboží), přičemž dosáhl dvou pozoruhodných výsledků: provedl do té doby nejdůkladnější analýzu „kapitálu“ a vypracoval na tomto základě první ucelenou ekonomickou teorii „kapitalismu“ či „kapitalistického výrobního způsobu“. Marxovo stěžejní dílo „Kapitál“ (I. díl 1867, II. a III. díl za redakce B. Engelse 1885 a 1894) je nejen čistě teoretickým výkladem jeho ekonomické koncepce; pro hospodářského historika je dodnes neobyčejně podnětné svými historickými partiemi o genezi kapitalismu (viz XXIV. kapitola o tzv. původní akumulaci kapitálu) a vůbec tím, že využívá a shrnuje veškeré hospodářskohistorické myšlení od 16. do poloviny 19. století. Kromě toho byla od té doby pod větším či menším vlivem Marxovy ekonomické teorie napsána spousta knih k hospodářským a sociálním dějinám, jež tvoří neodmyslitelnou součást dějepisectví HSD. Na druhé straně mnohé

jiné historiky od Marxe nejvíce odrazovalo to, že položil v politické ekonomii příliš velký důraz na její politickou stránku a spojil ji tím nakonec přímo s politickým a třídním bojem ve společnosti. Dosáhl toho tím, že úhelným kamenem své ekonomické doktríny, možno říci jejím primárním zákonem, učinil teorii nadhodnoty; z ní potom mohl snadno odvodit i svou teorii vykořisťování a zbídačování námezdního dělnictva a poukázat tak na základní rozpor kapitalismu, skrývající se podle něho v dialektickém protikladu výrobních sil a výrobních vztahů; z tohoto protikladu dedukoval potom i nevyhnutelný zánik kapitalismu a jeho „zákonitě“ vystřídaní socialismem. Od této hypotézy byl už jen krok ke konstrukci známého marxistického schématu „nutného“ vývoje lidstva od prvobytně pospolné společnosti přes otrokářství, feudalismus a kapitalismus až ke komunismu. (Otázkami periodizace dějin se budeme blíže zabývat v následujícím dílu). Stoupenci této vývojové konstrukce spatřují základ přechodu od nižších k vyšším formám a strukturám společnosti podobně jako při analýze kapitalismu v nerovnoměrném a protikladném pohybu a střetu výrobních sil a výrobních vztahů lidí, soudíce, že se tento vývoj prosazuje vzájemným bojem velkých společenských tříd, a to i za cenu násilí a revolucí.

Třetím ideovým proudem, na který Marx a Engels navázali, se stal francouzský utopický socialismus, který s použitím své filozofické a ekonomické doktríny přepracovali v praktický sociálně politický koncept tzv. *vědeckého socialismu*. Jeho realizace se měla ujmout dělnická třída a její politické reprezentace. Základní součástí tohoto konceptu tvoří teorie třídního boje a učení o socialistické revoluci a diktatuře proletariátu.

Po Marxově smrti (1883) se komplex uvedených filozofických, ekonomických a socialistických názorů jako *marxismus* začal šířit v dělnickém hnutí a mezi levicově až socialisticky orientovanými intelektuály, kteří se k němu připojili, aby hlavně touto cestou rozvíjeli ucelený *materialistický názor na svět* a současně též *materialistické pojetí dějin*. Na tomto základě vzniklo a působilo vícero *marxistických ideových škol*, napojených na jednotlivé dělnické strany:

- německá škola reprezentovaná *Karlem Kautským*, *Eduardem Bernsteinem*, *Franzem Mehringem* a *Rosou Luxemburgovou*;
- rakouská či austromarxistická škola v čele s *Rudolfem Hilferdingem*, *Karlem Rennerem* a *Ottou Bauerem*;
- francouzská škola v čele s *Georgem Sorelem* a *Paulem Lafarguem*;
- italská škola v čele s *Antoniem Labriolou* a *Antoniem Gramscim*;
- maďarská škola reprezentovaná *Györgyem Lukácsem*;
- ruská škola, představované nejprve *Georgijem Valentinovičem Plechanovem*, potom *Lvem Davidovičem Trockým* a *Vladimírem Iljičem Uljanovem* (*Leninem*).

Z uvedených marxistických myslitelů a dělnických politiků zasáhlo však jen několik málo pozoruhodnějšími díly přímo do oboru hospodářských a sociálních dějin:

Luxemburg, R.: Die industrielle Entwicklung Polens. Inaugural Dissertation, Universität Zürich 1898.

Lenin, V. I.: Razvitije kapitalizma v Rossii. Proces obrazovanija vnutrenjavo rynka dlja krupnoj promyšlennosti, 1899 (česky: Vývoj kapitalismu v Rusku, Spisy sv. 3, 1952).

Hilferding, R.: Das Finanzkapital. Eine Studie über die jüngste Entwicklung des Kapitalismus, 1910 (česky: Finanční kapitál, 1961).

Lenin, V. I.: Imperializm, kak novějšij etap kapitalizma. Populjarnyj očerk, 1917 (česky: Imperialismus jako nejvyšší stadium kapitalismu, Spisy sv. 22, 1959).

Naproti tomu nezískal marxismus na konci 19. a začátkem 20. století žádný bezprostřední a očividný vliv na oficiální historickou vědu, zvláště tam, kde ji měla jako právě v Německu v rukou konzervativní buržoazní inteligence. Stačilo např. důvodné podezření a obvinění, že *Karl Lamprecht (1856-1915)* vychází svým kulturně historickým zaměřením vstříc některým novým podnětům, přicházejícím ze sociologie a marxismu, aby byl okamžitě podroben nelítostné kritice a vědecky izolován. Pokud tedy marxismus v té době vůbec zapůsobil na historickou vědu a speciálně na tvorbu hospodářských a sociálních dějin, stalo se tak spíše nepřímo nebo v obraně vůči němu. Hlavní potíž s Marxovým pojetím dějin tkvěla totiž tehdy stejně jako dnes v tom, že tento „mistr dialektiky přehlédl tu nejdramatičtější dialektiku: rozpor mezi idealistickou a materialistickou kauzalitou“ (T. D. Buchholz). Vycházejí takřka jednostranně z priority a převahy ekonomických příčin a faktorů v dějinách, Marx a s ním celý marxismus až příliš často podceňují kauzální či hybnou sílu samotných idejí, invence a jednání lidí. Tento „ekonomický determinismus“ je natolik pevně zakotven v celém systému Marxova učení, že se Engelsovi v posledních letech jeho života jen stěží podařilo tento závažný nedostatek Marxovy ekonomické teorie alespoň zčásti oslabit.

Vliv marxismu na vznik hospodářských dějin nelze opravdu přeceňovat. Nejenže to byl jen jeden z ovlivňujících faktorů. Z povědomí historiků se jaksi ztratilo, že v samotném Německu dospěl v prvních hrubých rysech k podobnému pojetí dějin už před Marxem a Engelsem *Georg Wilhelm von Raumer* (1800-1856). Jak jsme rovněž výše zjistili, historickohospodářská literatura se slibně rozvíjela již před vystoupením Marxe, a uvidíme dále, že dosáhla též potom významných úspěchů nezávisle na Marxovi. Nejenže je proto velmi nadšené, tvrdí-li někteří marxističtí hospodářští historikové, že marxismus-leninismus

mus jako „samojediny poskytuje vědeckou analýzu hospodářského vývoje“ (H. Mottek). Stejně zavádějící je schéma, že „od doby vzniku marxismu nastalo rozštěpení historickohospodářského bádání na dva směry, marxistický a nemarxistický“ (W. Kula). Pokud marxismus přece jen na samém začátku přispěl k formování hospodářských dějin, je možné jeho přínos shrnout do dvou bodů:

Za prvé, po třech úspěšných vydáních prvního dílu „Kapitálu“ (1867, 1873 a 1883), jakož i posmrtném vydání dalších dílů, „Marxova koncepce kapitalismu pozvolna získávala významné místo v historickém myšlení“ (J. H. Clapham) vedle jiných koncepcí. Historikové a ekonomové, konfrontovaní v té době s „krizí století“ (1873), s „velkou depresí“ (1873-1896), jakož i se „sociální otázkou“, byli vážně podněceni věnovat svou pozornost novým otázkám, jako byly počátky kapitalismu, jeho formy a vztahy k jiným ekonomickým typům, jeho rozšíření, vliv a sociální důsledky v různých zemích a dobách. Příkladem tu mohou být některé pionýrské práce z konce 19. a začátku 20. století, z nichž alespoň některé (např. Sombart) se na Marxův impuls výslovně odvolávají:

Inama-Sternegg, K. Th.: Deutsche Wirtschaftsgeschichte, 1879.

Cunningham, W.: The Growth of English Industry and Commerce in Modern Times, 1882.

Toynbee, A.: Lectures on the Industrial Revolution of the 18th Century in England, 1884.

Lamprecht, K.: Deutsches Wirtschaftsleben im Mittelalter, sv. 1-4, 1885-1886.

Ashley, W.: Introduction to English Economic History and Theory, vol. 1-2, 1888-1893.

Hobson, J. A.: The Evolution of Modern Capitalism. A Study of Machine Production, 1894.

Webb, S.-Webb, B.: The History of Trade-Unionism, 1894.

Tugan-Baranovskij, M. I.: Promyšlennyje krizisy v sovremennoj Anglii, ich pričiny i vlijanije na narodnuju žižň, 1894.

Sombart, W.: Sozialismus und soziale Bewegung im 19. Jahrhundert, 1896.

Tugan-Baranovskij, M. I.: Russkaja fabrika v prošlom i nastojaščem, 1898.

Weber, M.: Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus, 1901.

Sombart, W.: Der moderne Kapitalismus, Bd. 1-2, 1902.

Hobson, J. A.: Imperialism. A Study, 1902 (česky 1962).

Levasseur, E.: Histoire des classes ouvrières et de l'industrie en France de 1789-1870, vol. 1-2, 1903-1904.

Za druhé, Marxův princip „ekonomického determinismu“ byl ve srovnání s dosavadním, převážně idiografickým a bezkauzálním popisem státních a politických dějin natolik extrémní a provokující, že se v reakci na něj, stejně jako na akutní problémy soudobého hospodářství na sklonku 19. století nakonec vy-

tvorily v samotné historické vědě příznivé podmínky pro soustavný výzkum a rovněž pro institucionální zakotvení HSD jako svébytné vědní a univerzitní disciplíny.

i/ Že se k tomuto zakladatelskému aktu sešly hospodářské dějiny společně se sociálními dějinami, za to obě, nejvíce však sociální dějiny, vděčily ještě jednomu dobovému vědeckému oboru, který je obohatil, a to byla *sociologie*. Tuto novou disciplínu, blízkou historické vědě společným předmětem bádání (společností), založil ve 40. letech 19. století francouzský filozof *Auguste Comte* (1798-1857), zejména dílem „Cours de philosophie positive“ (6 sv., 1830-1842). V jeho díle pokračovali ve Velké Británii (se zvláštním důrazem na zkoumání hospodářských složek ve struktuře společnosti) *John Stuart Mill* (1806-1873) a *Herbert Spencer* (1820-1903) a ve Francii (s orientací na věcný, praktický rozbor) *Emile Durkheim* (1858-1917); v Německu potom poněkud opožděně vystoupili (spíše se sklonem k abstrakci, k systemizaci a typologii) vedle naprosto specifického Marxova učení o vývoji a třídní struktuře společnosti, pro něž on sám nikdy nepoužil termínu sociologie, mj. zejména *Ferdinand Tönnies* (1855-1936) a *Max Weber* (1864-1920). Za zakladatele české sociologie je obecně považován *T. G. Masaryk* (1850-1937).

Sociologie jako systematická a empirická věda o všech sociálních jevech lidské společnosti, o jejích systémech, strukturách a typech, o její klasifikaci do etnických, kulturních, náboženských, sociálních a zájmových skupin, dále o vnitřním řádu, funkcích, organizacích a institucích jednotlivých skupin, o sociálních procesech, kooperování a konfliktech mezi těmito skupinami a v neposlední řadě o interakci, komunikaci a jednání lidí - zkrátka nauka o všech jevech a aktivitách, jež utvářejí sociální život společnosti, byla pro historickou vědu a speciálně pro HSD jistě značným přínosem. I když to nemuselo být, jako třeba u nás, hned od začátku takto chápáno; tak např. Josef Pekař zaujímal k sociologii celkem odmítavý postoj, kdežto Josef Šusta, inklinující více k hospodářským dějinám, podobné hledisko později už zmínil.

Comtova sociologie hlásala v návaznosti na francouzské osvícenství možnost racionálního a objektivního pozorování, popisu a poznání tzv. „pozitivních“, tj. skutečně daných, nepochybných a empiricky ověřitelných fakt a opakujících se jevů, což považovala za žádoucí pro kritickou analýzu, osvětlení a předvídání sociálních problémů, jimž musela čelit průmyslová buržoazní společnost. Tímto myšlenkovým přístupem se Comte stal též zakladatelem nového filozofického nazírání a vědeckého metodického postupu, tzv. *pozitivismu*, který od 2. poloviny 19. století až dodnes silně ovlivňuje též historickou vědu.

Pozitivismus v historiografii vystoupil s kritikou rankovského dějepisectví: postavil se jmenovitě proti jeho kultu faktografie, popírání zákonitostí a kauzality a jednostrannému vyzdvihování politických dějin, zvláště zahraničně politických aktivit státu, kde bylo „vnitřním dějinám“ vykázáno druhořadé postavení a kde nebylo vůbec místa pro HSD. Oproti tomu pozitivistické dějepisectví, zvláště liberálně demokratického ražení, kladlo jistý důraz na teoreticko-metodologický základ bádání, připouštělo určité zákonitosti a kauzální vysvětlování jevů, uznávalo působnost mimopolitických faktorů v dějinách a otevíralo se i využívání metod jiných vědních oborů. Touto podporou interdisciplinární spolupráce historie s jinými vědními obory se pozitivismus v jistém smyslu zasloužil rovněž o samostatné pěstování HSD. Potvrdil to zvláště tím, když v metodické a analytické práci s prameny přiřkl jednu z centrálních úloh disciplíny, jež se začala uplatňovat především v HSD, tj. vědecké statistice, kterou okolo poloviny 19. století založil belgický sociolog a matematik *A. J. Quételet* (1796-1874) jako obor zkoumající pravidelnější a hromadné jevy či procesy co by kvantitativně vyjádřené zákonitosti společenského života.

Pro samotné bádání v sociálních dějinách bylo pak zvláště důležité, že pozitivistická historiografie, v první třetině 20. století silná zejména ve Francii (kolem časopisu „Revue de synthèse historique“ a později kolem „Annales“), pojímala dějiny především jako děje člověka zespolečenštěného (*l'homme social*) a z toho důvodu na prvním místě zdůrazňovala sociologický přístup k historickým jevům, což se nakonec asi od 70. let 20. století projevuje v rostoucí tendenci k široké sociologizaci historie. Na druhé straně se prosazuje v současné sociologii tendence k její historizaci, a to tím, že sociologické rozborů se buď nepřímo opírají o hotové poznatky HSD, anebo je získávají přímo vlastním výzkumem za pomoci historických metod.

Celkový význam a užitečnost sociologie pro historickou vědu, zvláště pro HSD, můžeme shrnout asi do dvou bodů: Předně jim poskytuje jistou část obecně teoretického návodu na souhrnné zhodnocení vývoje společnosti a na analytické členění, třídění a srovnávání společenských jevů a procesů dle určitých znaků podobnosti či odlišnosti do jistých kategorií, typů a struktur. Za druhé, podporuje a průběžně napomáhá HSD tím, že vysvětluje společenské jevy v jejich mnohostranné sociálně ekonomické podmíněnosti, na rozdíl od marxismu ovšem ukazujíc, že „všecky konkrétní události jsou vázány na určité sociální situace, na určité složité konstelace činitelů stejně hospodářských jako politických a sociálních, a ovšem i duchovních a mravních“ (I. A. Bláha).

Tím jsme vyčerpali všechny duchovní proudy a naučné zdroje, klasickou politickou ekonomikou počínaje a sociologií konče, jež od 17. století na kulturní půdě západní a střední Evropy provázely rozvoj kapitalismu a připravily nakonec

půdu pro konstituování HSD jako svébytné, speciální vědní disciplíny. Není bez zajímavosti, že k tomuto závěrečnému aktu došlo za zcela určité sociálně ekonomické situace na samém sklonku 19. století, když evropský kapitalismus procházel obdobím „velké deprese“, vnitřní transformace a současně i sociální krize.

2.2 OSAMOSTATNĚNÍ HOSPODÁŘSKÝCH A SOCIÁLNÍCH DĚJIN

Termín „hospodářské dějiny“ se objevil v německé historické vědě okolo poloviny 19. století, dlouho předtím, než byly HSD uznány za samostatnou vědní disciplínu. Zakladatel „starší“ historické školy národohospodářské *Wilhelm Roscher* ještě obepisoval náplň hospodářských dějin termínem „historická státověda“, ale jiný představitel této školy, *Karl Knies*, se roku 1853 již vyjadřoval určitěji, podobně jako heidelberský docent *Wilhelm Kiesselbach*, který v témže roce ohlásil (ale potom nekonal) přednášku s názvem „hospodářské dějiny“. Tyto letmé a nevýrazné zmínky však potom nadlouho zapadly. Teprve v 70. letech začal soustavněji používat tohoto pojmu rakouský profesor politických věd a politické ekonomie na univerzitě v Innsbrucku, 1880-1884 v Praze, *Karl Theodor von Inama-Sternegg* (1843-1908), který byl nejvýznamnějším zástupcem historického směru národohospodářského v Rakousku. Ten vydal roku 1879 první díl souhrnných hospodářských dějin německého středověku (*Deutsche Wirtschaftsgeschichte*, 3 sv., 1879-1899), kde bylo poprvé použito pojmu „hospodářské dějiny“ přímo v titulu. Význam tohoto díla a vážnost, jíž se těšil autor jako prezident Statistické ústřední komise ve Vídni a později jako prezident Mezinárodního statistického ústavu, přispěly k tomu, že Inama-Sternegg získal v příštích letech značnou zásluhu na rozšíření a zobecnění odborného termínu „hospodářské dějiny“. Ten byl hned roku 1883 poprvé zaznamenán v anglické historické literatuře a brzy se začal užívat též v dalších zemích. Kdy se poprvé objevil v české odborné literatuře, nám zatím není známo, nicméně víme, že jej ve vyvrážděných letech pojal do své slovní zásoby *Albín Bráf* (1851-1912), první profesor národohospodářství na české univerzitě v Praze, proslulý také jako tvůrce českého hospodářského názvosloví. Odborně zdatnému a veřejně činnému Bráfovi mohlo asi stěžít uniknout, jakou úlohu sehrálo právě Rakousko, konkrétně Vídeň a Praha, při konstituování HSD, a musel být také nepochybně dobře informován o ohlasu vědeckého díla Inamy-Sternegga.

Vznik HSD jako samostatné vědní disciplíny, který se datuje v návaznosti na uvedené prvopočátky do 90. let 19. století, nebyl v té době ničím výjimečným. Byl to v podstatě projev odborné specializace v historické vědě, shodující se s obdobným proudem v jiných vědních oborech; v téže době se

např. osamostatnily rovněž právní dějiny a byzantologie. Za přelomové datum v historiografii HSD se obvykle považuje rok 1893, kdy vznikl ve Vídni nejstarší vědecký časopis tohoto oboru - „Zeitschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte“, který se po deseti letech přeměnil v dodnes vycházející „Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte“ (srv. jeho profil v partii o historických časopisech v druhém svazku). Jako druhý oborový časopis se objevila až o dvacet let později ve Francii „Revue d'histoire économique et sociale“ (Paris 1913-), následovaná o dva roky později holandskou ročenkou „Economisch-Historisch Jaarboek“.

Výuka hospodářských dějin byla dalším indikátorem a milníkem na počáteční cestě nového oboru. Začleňování přednášek a seminářů z „hospodářských dějin“ do studijních programů univerzit a vysokých škol představovalo první, v podstatě vychovatelskou fázi jeho budování. Tuto přípravnou fázi lze ještě před vlastní fází zakladatelskou časově sledovat přinejmenším od chvíle, kdy prof. *K. Th. Inama-Sternegg* zahájil od roku 1874 v Innsbrucku pravidelné přednášky a semináře k „hospodářským dějinám“ středověku. Inama-Sternegg zavedl tudíž tento termín a obor do pedagogického procesu ještě předtím, než jej použil pro název své stěžejní vědecké publikace. Mnohem důležitější však bylo, že zhruba ve stejné době, údajně před rokem 1880, pronikly „hospodářské dějiny“ mezi učební předměty historie na dvou západních renomovaných univerzitách v Oxfordu a v Cambridgi, v zemi stojící tehdy v čele světového hospodářství. Zasloužili se o to jmenovitě: na prvním místě zakladatel hospodářských dějin v Británii, *Thorold Rogers* (1823-1890), známý zejména svými šesti díly dějinami anglického zemědělství a cenového vývoje v letech 1259-1793, dále dvoudílnou průmyslovou a obchodní historií Anglie a nakonec i úspěšnou, opakovaně vydanou knihou „The Economic Interpretation of History“ (2 sv. 1888, 4. vyd. 1898); na druhém místě přináležejí k anglickým průkopníkům HD rovněž *William Cunningham* (1849-1919) a *William Ashley* (1860-1927). Cambridžský profesor Cunningham proslul zvláště dílem o rozvoji anglického průmyslu a obchodu od nejstarších dob do doby moderní; jeho kniha „Moderní civilizace“, líčící obecné dějiny západu z hospodářského aspektu, vyšla již roku 1901 také česky. Mimoto nelze zapomenout ani na zakladatele „cambridžské školy“ politické ekonomie, *Alfreda Marshalla* (1842-1924); i když byl známý spíše jako význačný teoretik, věnoval v té době dost pozornosti i historii.

Na rozdíl od univerzit anglických, kde se hospodářské dějiny brzy zařadily do výuky přímo historického oboru, v Německu se tak stalo v rámci studia ekonomického, především zásluhou mladší „historické školy národohospodářské“, vedené *Gustavem Schmollerem* (1838-1917), který třicet let učil na univerzitě

v Berlíně a vydával zde od roku 1881 proslulý „Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft“. V Rakousku a v českých zemích se hospodářské dějiny ponejvíce přednášely v rámci národohospodářské výuky na právnických fakultách. Prvním českým profesorem národního hospodářství, který se pod vlivem Schmollerovy školy zabýval i historickým vývojem, byl od roku 1882 *Albín Bráf* (1851-1912).

Institucionalizace HSD v podobě udělování profesur a přímo zakládání univerzitních stolic či institutů pro tento obor, představuje druhou, v podstatě zakladatelskou fázi budování nového oboru. Příznačné je, že tato fáze nezačala v Evropě, nýbrž v USA, kam se na konci 19. století přesunulo těžiště moderního hospodářského rozvoje: první zvláštní katedru na světě pro „hospodářské dějiny“ obdržel zde *William Ashley*, když v roce 1892 přešel z Oxfordu do Ameriky, na Faculty of Economics na Harvardově univerzitě v Cambridge - Bostonu ve státě Massachusetts. Vedle ní proslula ve 20. letech Columbijská univerzita v New Yorku, když se zde *James T. Shotwell* stal hlavním vydavatelem velkého díla mezinárodního dosahu, které se s finanční podporou Carnegieho nadace ujalo úkolu napsat ve 180 svazcích a ve 14 sériích (pro jednotlivé země, v tom i pro ČSR) hospodářské a sociální dějiny první světové války. Od třicátých let se znovu dostala do popředí Harvardova univerzita, když tam přesídlil z univerzity v Bonnu *Joseph Alois Schumpeter* (1883-1950), původem moravský Němec, který proslul vedle svých konjunktivně historických studií též jako spoluzakladatel tamní školy „Business History“. Brzy nato přispěli k věhlasu Harvardu na poli hospodářských dějin dva další významní vědci, původem Rusové, *Alexander Gerschenkron* a *Simon Kuznets* (1901-1985). S Harvardovou univerzitou mohli na tomto poli soutěžit jedině americké univerzity v Chicagu a v kalifornském Berkeley.

Ve Velké Británii získala ekonomie širší pole působnosti, když zde byla roku 1895 založena proslulá London School of Economics. Nicméně trvalo dalších více než deset let, nežli obdrželi v Británii první katedry pro hospodářské dějiny v roce 1908 *L. L. Price* na oxfordské univerzitě a roku 1918 *Georg Unwin* na univerzitě v Manchesteru. Nejplodnějším centrem se však stala univerzita v Cambridge, kde působil až do roku 1938 *John Clapham* (1873-1946), po němž vedl až do roku 1965 katedru *Michael M. Postan* (nar. 1898).

Na kontinentě, v Rakousku, dostal snad první *venia docendi* pro „společenské a hospodářské dějiny“ roku 1901 *Jan Peisker* (1851-1933), původem český historik, působící na univerzitě ve Štýrském Hradci, jenž proslul poněkud fantastickými konstrukcemi o pravěkém slovanském osídlení; když byl po rozpadu Rakouska-Uherska povolán na Karlovu univerzitu, byl zde jmenován už pouze profesorem přírodovědecké fakulty pro „dějiny kulturních přírodnin“. Ale jinak

zůstaly prvotní impulsy z přelomu století, vycházející od malé skupiny zakladatelů prvního evropského časopisu HSD (*Zeitschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* - Karl Grünberg, Stephan Bauer, Karl Pribram), na rakouských univerzitách dlouho bez odezvy. Teprve po deseti letech se znovu chopily iniciativy hospodářsky nejpokročilejší české země, když zde právnická a státovědecká fakulta německé univerzity v Praze zřídila v roce 1911 pro Schmollerova žáka, berlínského docenta *Paula Sander* první extraordinariát pro hospodářské dějiny. Ten se potom zapsal do dějin oboru HSD jako vůbec první svého druhu v německé jazykové oblasti. Paul Sander přednášel v Praze hospodářské dějiny antiky a německého středověku a novověku, dějiny měst a světového obchodu, bohužel však jen pouhé čtyři roky; roku 1915 byl povolán do armády a rok po skončení světové války zemřel. V poválečném Rakousku byl položen nový základ oboru založením vídeňského Semináře pro hospodářské a kulturní dějiny (1922), který si vzal za vzor Lamprechtův ústav pro kulturní dějiny v Lipsku. Až do roku 1936 jej reprezentoval *Alfons Dopsch* (1868-1953), původem český Němec z Lovosic, známý analytik hospodářského vývoje ve středověku, který v rozporu s názory belgického medievalisty Henri Pirenna vytvořil koncepci o kontinuitě evropského ekonomického, společenského a kulturního vývoje od starověku do středověku. Tato teorie, aplikovaná na dějiny českých zemí německým brněnským archivářem B. Bretholzem, vyvolala u nás známý spor (s politickým podtextem) o kontinuitu pravěkého germánského a středověkého německého osídlení (kolonizace) v českých zemích, v němž se A. Dopsch postavil za Bretholze proti českým historikům J. Šustovi a J. Pekařovi a proti A. Zychovi a W. Wostrymu z řad českoněmeckých historiků.

Plnohodnotná katedra HSD byla zřízena na vídeňské univerzitě teprve roku 1961 pro *Alfreda Hoffmanna*. Podělila se o práci, kterou tu už dříve započala katedra či ústav pro hospodářské a sociální dějiny na vídeňské Hochschule für Welthandel (dnes Wirtschaftsuniversität).

V pořadí druhou zemí na evropském kontinentě, kde byly už před první světovou válkou položeny základy oboru HSD, bylo Holandsko. Roku 1910 tu získal první profesuru hospodářských dějin na Vysoké obchodní škole v Rotterdamu historik *J. N. Posthumus*.

Naproti tomu v Německu se v duchu tradic historické školy národohospodářské pěstovaly hospodářské dějiny velmi dlouho výlučně na katedrách ekonomie. Částečnou výjimku tvořil jen Institut für Kultur- und Universalgeschichte na univerzitě v Lipsku, který pod vedením *Karla Lamprechta* (1856-1915) silně podněcoval také práci na úseku HSD; po jeho smrti se však těžiště práce přesunulo jinam. Úmrtím svého představitele *Gustava Schmollera* (1838-1917) začala ve stejné době ztrácet na významu rovněž mladší historická škola národo-

hospodářská; dovršením tohoto procesu byla smrt berlínské hlavy této školy, *Wenera Sombarta (1863-1941)*, který proslul zkoumáním dvou základních sociálněhospodářských sil nové doby, kapitalismu a socialismu. Proto bylo štěstím, když se podařilo roku 1917 zřídit první samostatný ordinariát pro hospodářské dějiny na Vysoké obchodní škole v Kolíně n. R., přeměněné roku 1919 na univerzitu; převzal jej nejprve *Bruno Kuske*, později jeho nástupci *Ludwig Beutin* a *Hermann Kellenbenz*. Druhou, ale na dlouho poslední institucí toho druhu se stal Seminář pro hospodářské dějiny, konstituovaný roku 1921 na univerzitě v Mnichově pod vedením fuggervského badatele a archiváře *Jakoba Striedera*.

Rovněž ve Francii se hospodářské dějiny nedokázaly rychle vklínit mezi tradiční univerzitní katedry a musely nejprve přijmout pohostinství v Conservatoire National des Arts et Metiers; katedru pro „dějiny práce“ zde nejprve vedl *Emile Levasseur (1828-1911)* a po něm sociolog a statistik *Francois Simiand (1873-1935)*. Teprve roku 1936 obdržel *Marc Bloch (1886-1944)*, poté když roku 1929 spolu s *Lucienem Febvrem (1878-1956)* založili časopis „Annales“, na Sorbonně první speciální katedru pro sociální a hospodářské dějiny. Známá „škola Annales“, jež se okolo těchto historiků seskupila a dostala po druhé světové válce novou hlavu ve *Fernandovi Braudelovi (1902-1986)*, ovlivnila na dlouhá léta rozvoj HSD v mnoha zemích Evropy, včetně Československa. Zavedla poprvé jasnou dělící čáru mezi politickými a státními dějinami („histoire événementielle“) na jedné straně a dějinami hospodářství, společnosti a kolektivních hnutí na straně druhé („histoire structurale“).

V novém Polsku vznikly po první světové válce hned dvě školy hospodářských dějin: jedna na univerzitě ve Lvově vedená *Franciszkiem Bujakem (1875-1953)* a druhá na univerzitě poznaňské pod vedením *Jana Rutkowského (1886-1949)*. Obě se převážně věnovaly agrárním dějinám.

Nové Československo mohlo zprvu navázat na jistou kontinuitu pěstování hospodářských dějin z období monarchie. Na německé univerzitě v Praze je po Sanderově smrti zastupoval od roku 1923 až do 1930 medievalista a Dopschův žák *Theodor Mayer*. Na rozdíl od německých historiků HSD se české dějepiscectví HSD na začátku soustřeďovalo hlavně na agrární dějiny a získalo pro ně dokonce už před první světovou válkou též časopisecký orgán (*Selský archiv 1902*, na který navázal od roku 1914 *Agrární archiv*, přezvaný později na *Časopis pro dějiny venkova*). Za první republiky si pro ně vytvořilo také jistou institucionální základnu (Komise pro dějiny zemědělství, zřízená 1931 při Čs. akademii zemědělské) a první zastoupení na vysoké škole v osobě *Josefa Kazimoura (1881-1933)*, který působil jako docent zemědělských dějin na české technice v Praze. Mezi univerzitní disciplíny byly však HSD přijaty teprve

později. Prvním, prozatím jen mimořádným profesorem HSD na Filozofické fakultě Karlovy univerzity byl jmenován v roce 1934 *Bedřich Mendl (1892-1940)*. Na něho stejně jako na nejmladší generaci historiků, seskupenou v letech 1936-1939 v tzv. Historické skupině, zapůsobila nová francouzská „škola Annales“, sociologie Maxe Webera a zčásti též marxismus. Pod tímto vlivem vznikly u nás i první časopisy, programově se hlásící k nově pojaté sociálně hospodářské tematice: „Dějiny a přítomnost“ (I-II, 1937-1938) a „Sborník pro hospodářské a sociální dějiny“ (I-II, 1946-1947). Jejich brzký zánik byl ovlivněn objektivními válečnými a politickými proměnami.

Opravdový rozkvět a rozsáhlou institucionalizaci zažil obor HSD v evropském a světovém měřítku až po druhé světové válce, zvláště počínaje 60. lety. Tehdy vzniklo např. v SRN v pouhých pěti letech 14 nových kateder HSD na ekonomických a filozofických fakultách a na základě toho tam byla založena rovněž Společnost pro sociální a hospodářské dějiny (1961). Ve stejné době došlo i k částečné institucionalizaci alespoň hospodářských dějin v NDR: roku 1960 začal vycházet „Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte“ a roku 1966 vznikl při Akademii věd samostatný Institut für Wirtschaftsgeschichte. Rovněž u nás se v této dekádě ustavil z iniciativy ekonomů první kabinet, později katedra dějin hospodářství na Vysoké škole ekonomické v Praze. Současně se při práci na velkých sociálně ekonomických partiích čtyřsvazkového „Přehledu čs. dějin“ od pravěku do roku 1945 (na tzv. diskusní maketě, vydané 1958-1960) zformovala v Historickém ústavu ČSAV, na Karlově univerzitě a jinde větší skupina historiků, která se začala soustavněji věnovat hospodářským dějinám a ze sociálních dějin dost jednostranně a často zpolitizovaně dějinám dělnického hnutí. Zejména z pera hospodářských historiků vznikla tehdy řada průkopnických prací o manu-fakturním období v Čechách (A. Klíma), o použití parních strojů a o průmyslové revoluci v českých zemích (J. Purš), o populačním vývoji a nástupu uhelného průmyslu u nás (L. Kárníková), o počátcích českého strojírenství a elektrotechniky (P. Horská-Vrbová) aj. Přesto nenalezla tato aktivita žádného vyjádření v institucionální rovině. Pouze při Československé historické společnosti se ustavila pod předsednictvím profesora A. Klímy Komise pro hospodářské dějiny, scházející se k pravidelným diskusním zasedáním, avšak i ta zanikla hned na prahu 70. let pod náporom tzv. normalizace. Teprve až po porážce komunistického režimu vznikla roku 1990 dnešní Společnost pro hospodářské dějiny a především došlo v témže roce k založení vůbec první české katedry HSD na půdě Filozofické fakulty Karlovy univerzity. Toto pedagogické a vědecké pracoviště, vedle katedry dějin hospodářství na Vysoké škole ekonomické zatím jediné v České republice, bylo povýšeno v roce 1993 na ústav, vnitřně rozdělený na seminář hospodářských a seminář sociálních dějin.

Od 60. let se rovněž datuje výrazné oživení kontaktů a kooperace odborníků HSD na úrovni mezinárodní: v srpnu 1960 se ve Stockholmu konala první mezinárodní konference hospodářských historiků a hned v následujícím roce si obor vytvořil i svou vrcholnou instituci. Roku 1961 vznikla jako přidružená organizace Mezinárodního komitétu historických věd „Commission internationale d'histoire économique“, jež se již roku 1964 přeměnila na stejnojmennou „Association“. Ta od té doby pravidelně organizuje mezinárodní kongresy hospodářských historiků. Bývalou ČSSR zastupoval ve výboru Asociace po dlouhá léta prof. A. Klíma, v současné době plní tuto funkci prof. V. Průcha (VŠE).

2.3 OBECNÁ KONCEPCE HOSPODÁŘSKÝCH A SOCIÁLNÍCH DĚJIN

Úvahy o pojetí a předmětu HSD jsou skoro stejně staré jako více než stoletá historie této vědní disciplíny. To je dáno již tím, že jde o úvahy nikdy nekončící, vyvíjející se tak, jak se s každou generací mění pohled na objektivní realitu a jak se možnosti našeho poznání faktograficky rozšiřují a metodicky obohacují. Konceptní úvahy jsou oprávněné i z teoretického hlediska, neboť všechny nové vědní obory, vznikající v rámci dělby práce ve vědě, se vždycky snažily samy sebe definovat prostřednictvím specifického předmětu a metodiky poznávání určitého výseku objektivní reality. V případě HSD jsou tyto snahy navíc od začátku komplikovány tím, že je třeba objekt jejich studia vymezovat nejen jejich vztahem k mateřské historické vědě, nýbrž současně i jejich vztahem k příbuzným ekonomickým a sociálním teoriím a vědám; toto vymezení je spoluurčováno též kombinovaným používáním metod a pracovních technik z oboru historie, ekonomie a sociologie.

Za těchto podmínek došlo v posledních padesáti letech v chápání HSD k několika zásadním změnám:

- V postavení oboru navenek nastal pozitivní posun směrem k obecné recepci a institucionalizaci HSD na univerzitách a vědeckých pracovištích.

- Byl zaznamenán pronikavý kvantitativní nárůst kompendií, monografií a syntéz z oblasti HSD, vznikly též nové oborové časopisy a tematika HSD vkročila naplno na fórum vědeckých konferencí a kongresů, a to domácích i mezinárodních.

- Uvnitř oboru mezitím proběhlo široké, odborné, zčásti též ideologicky podbarvené tříbení názorů: na jedné straně se moderní pojetí HSD, prosazující se po druhé světové válce, značně vzdálilo od zjednodušeného a zúženého chápá-

ni obsahu HSD z přelomu století; na druhé straně vznikly v téže době značné názorové a také terminologické rozdíly mezi západním a marxistickým pojetím HSD, zejména v určení jejich místa a úlohy v humanitních vědách, zčásti i v jejich náplni.

- I když obecně převažují názory, že hospodářské a sociální dějiny mají svou vzájemně spojenou látku a také používanými metodami mnoho společného, a patří tudíž ve vědě i ve výuce nerozlučně k sobě (alespoň v tradicích středoevropské vědy), objevily se zejména ze strany sociálních historiků opodstatněné opačné názory, jež kladou značný důraz na jejich zvláštnosti a jisté vzájemné rozdíly. Poznání, že dlouhodobé změny v ekonomické struktuře mají též jisté sociální předpoklady a důsledky, že HD nutno zkoumat také s přihlédnutím k „sociální otázce“ a ke vztahům mezi „prací“ a „kapitálem“ (dělníkem a zaměstnavatelem), jež je v evropském dějepisectví vzhledem k historickým prožitkům tohoto kontinentu zvláště silné, působí však i u nás na obor HSD spíše stmelujícím způsobem.

- V období po druhé světové válce začala stále více narůstat potřeba historické analýzy společenských jevů, což našlo výraz také v dalším sblížení mezi HSD, hospodářskou vědou a sociologií, zejména ve vzájemném obohacování po stránce metodické, to znamená v jisté matematizaci a sociologizaci prvních a v jisté historizaci druhých. V oblasti HD to byla konkrétně reakce na už dříve (v meziválečné době) pozorované odcizení mezi hospodářskou vědou (politikou ekonomii) a HD (v západním pojetí), které bylo způsobeno na jedné straně matematizací empirické analýzy v ekonomii a jejím příklonem k ekonometrii (R. Frisch) a na druhé straně podceňováním ekonomické teorie a statistické kvantifikace v HD, a tím i oslabením jejich celkové úrovně. Odpověď na to přišla koncem 50. let z USA, když zde skupina hospodářských historiků a ekonomů vystoupila s programem „*New Economic History*“ neboli s *kliometrií*, která si vytkla za cíl učinit z ekonomické teorie a ekonometrie dominantní metodu HD. Od té doby je to jedna z forem hospodářského dějepisectví, jež i přes některé metodické slabosti prokázala svou plodnost a uchytla se též v Evropě, aniž by tam ovšem ovládla tak široké pole HD jako v Americe.

- Díky těmto kliometrickým podnětům může disciplína HD v dnešní době znovu hodně profitovat z ekonomických teorií. Ovšem za předpokladu, že se teoretické modely budou chápat a používat hlavně jako podpůrné metodické nástroje, sloužící primárně k získání nových hospodářskohistorických poznatků a nikoli k doložení či přezkoumání ekonomických teorií a na nich založených hypotéz. Konkrétní historická interpretace daného problému by měla mít i v HD přednost před teoretickou hypotézou; nevystačíme-li např. při vysvětlení velké krize 1929-1933 v Německu s keynesiánským modelem, neznamená to, že má-

me krizi chápat jako falsifikaci modelu, nýbrž musíme hledat alternativní nástroje, jak průběh krize interpretovat lépe z konkrétních historických podmínek dané země. Těžiště HD zůstává tedy i při jejich otevření se ekonomickým teoriím výrazně na poli historie a to samé platí pro SD ve vztahu k sociologii či k formující se historické sociální vědě. HSD zůstávají ve svém tradičním pojetí empiricko-historickou disciplínou, jejímž hlavním úkolem je s důrazem na svébytnou kriticko-historickou metodu bádání, avšak s přibráním teorií a metod příbuzných věd, shromažďovat, vybírat, interpretovat a zprostředkovávat historické poznatky o vývoji společnosti v hospodářské a sociální oblasti.

Právě takové, ve své podstatě tradiční HSD, pěstované i u nás, je třeba nyní soustavněji prezentovat.

Základní encyklopedické poznatky o povšechné pracovní náplni a vědecké koncepci HSD možno stručně shrnout do následujících několika bodů:

1. HSD zaujímají již delší dobu své vlastní, svébytné místo při vědeckém poznávání obklopujícího nás světa a lidského bytí. V širším kontextu je toto místo určováno postavením HSD v rámci klasifikace společenských věd, v užším kontextu je dáno jejich specifickými úkoly v rámci historických věd, konkrétně jejich předmětem bádání, jejich vědeckými metodami a pracovními technikami zkoumání.

2. V klasifikaci humanitních věd mají HSD samostatné a specifické postavení v trojím smyslu:

- působí v rámci historické vědy jako její dílčí disciplíny, zcela v souladu s probíhající specializací uvnitř oboru;

- i když mají HD a SD jako obor každý vlastní význam a řeší své vlastní úkoly, navenek většinou vystupují jako jednotná instituce, protože spolu více než kterékoli jiné historické obory věcně souvisí: hospodářský život je na jedné straně významnou tvůrčí silou společenských poměrů, které na druhé straně zase ovlivňují hospodářství;

- v širším vědním rámci mají HSD postavení interdisciplíny, která je úzce spřízněna rovněž s ekonomickou vědou a vědou o společnosti, což odpovídá jak jejich vzájemné kooperaci, tak i paralelně probíhajícímu procesu integrace ve vědě v podobě rozšiřování a překrývání objektu vědních oborů, jakož i kombinování jejich metod. Prostřednictvím HSD má tudíž dějepis možnost se optimálně sbližovat a kooperovat s nejbližší jí operujícími ekonomickými a sociálními vědami při výzkumu dvou velkých jevů lidského života - vývoje ekonomiky a společnosti. Konkrétně řečeno: obor hospodářských dějin se od začátku rozvíjí na pomezí historické vědy a teoretické hospodářské vědy (ekonomie) a má současně jak ve zkoumané látce tak i v metodách mnoho společného se sociálními dějinami; sociální dějiny se etablují na pomezí historické vě-

dy, sociologie a sociálních věd, zkoumajících vztahy ve společnosti, a svým pracovním zaměřením i vědními metodami mají nejbližší k hospodářským dějinám.

3. Postavení a poslání HSD uvnitř historické vědy vyplývá ze samotné rozmanitosti, šíře a neobyčejné délky vývoje lidské společnosti, jenž je badatelským předmětem historické vědy. Tento předmět nemůže nikdy obsáhnout jediný badatel, proto jej dělíme do menších výzkumných komplexů podle objektivních kritérií, které v podstatě odpovídají věcné, prostorové a časové struktuře a vývojové dimenzi lidské společnosti. Na tomto podkladě se cestou vědní specializace a diferenciací postupně vydělují některé dílčí disciplíny historické vědy a ustavují se rovněž jejich badatelské instituce:

- podle prostorového (územního) kritéria členíme historii na obecné (světové a evropské), národní (české, československé, státní) a regionální dějiny a jim odpovídající instituce;

- podle časového kritéria dělíme jednotný historický proces na menší, organicky jednotné dobové celky (periodizace dějin), z čehož se odvozuje rozdělení na pravěké, starověké, středověké a novověké, příp. soudobé dějiny, jakož i vznik příslušných odborných disciplín a institucí;

- podle věcného kritéria dělíme jednotný historický proces vývoje lidské společnosti na jeho jednotlivé strukturální či věcné součásti (hospodářství, společnost, stát a politika, kultura, ideje lidí), jejichž zkoumání se věnují dílčí historické disciplíny a jejich instituce, mezi nimi rovněž HSD.

4. HSD jsou jednou z dílčích historických vědních disciplín, jež se v důsledku dělby práce ve vědě postupně osamostatnily uplatněním věcného dělení jednotného historického procesu, podobně jako dějiny umění, dějiny divadla a filmu, dějiny státu a práva, dějiny vojenství, dějiny církevní aj. Mezi těmito historickými disciplínami získaly HSD namnoze klíčové postavení a plní zde integrující funkci: zkoumají základní tendence, faktory, vztahy a souvislosti hospodářského a sociálního rozvoje společnosti a prolínají potom do jiných dílčích disciplín po obsahové a metodické stránce, napomáhajíce tak jejich historickému poznání zejména při kauzální analýze (interpretaci) historických faktů a při formulování širších závěrů a generalizací (syntézy). V jistém shodě s klasickým marxismem spatřoval též Max Weber v HSD „základ“ (Unterbau), potřebný pro zkoumání veškeré kultury společnosti.

5. Jestliže uplatníme na HSD stejná dělicí kritéria jako na historii vůbec, snadno si uvědomíme jak široké a rozmanité pracovní pole zaujímají HSD po stránce časové, prostorové a věcné:

- Podle časového dělicího kritéria mohou HSD teoreticky vzato zahrnovat dobu od pravěku k dnešku. Ovšem v praxi tomu tak obvykle není, alespoň ne ve vysokoškolské výuce a v její institucionální bázi, která je jmenovitě na vyso-

kých školách ekonomického, podnikatelského a technického zaměření výlučně orientována na novodobé HSD. Ani na filozofických fakultách nemohou být katedry nebo instituty HSD personálně obsazeny tak, aby pokrývaly celou historii lidstva. Mluví pro to též věcné důvody: odborníci na výzkum a výuku starších období spojují svůj výklad namnoze tak úzce s vývojem materiální kultury a s utvářením sociálních vztahů lidí, že není třeba tuto práci svěřovat úzkým specialistům. Při vědeckém výzkumu HSD, k němuž se spojují týmy odborníků na jednotlivá období a jednotlivé sektory a okruhy (dějiny agrární, průmyslové, městské, všedního dne, žen aj.), mohou nicméně vznikat syntézy a kompendia zahrnující HSD od doby nejstarší až po dnešek (viz např. obsáhlé sociálně ekonomické kapitoly v Přehledu československých dějin (Maketa), sv. I-III, Praha 1958-1960).

- Podle územního dělicího kritéria mohou HSD monograficky zkoumat stejně tak historii jedné továrny či statku, vesnice či města, jako i dějiny jednoho regionu či státu, kontinentu či celého světa. V teoretické rovině tak můžeme speciálně pěstovat světové, evropské, národní a regionální HSD (viz např. J. Kulischer: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit*, Bd. I-II, München 1928-1929; R. Cameron: *Stručné ekonomické dějiny světa*, Praha 1996; B. Mendl: *Hospodářský vývoj Evropy*, Praha 1931; G. Ambrosius-W. H. Hubbard: *Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Europas im 20. Jahrhundert*, München 1986; W. H. B. Court: *A Concise Economic History of Britain from 1750 to present Times*, Cambridge 1965; *Dějiny hospodářství českých zemí od počátků industrializace do současnosti*, zatím sv. III. 1918-1945 za red. V. Laciny a J. Pátka, Praha 1995; *Průmyslové oblasti českých zemí za kapitalismu*, sv. I. 1780-1918, Opava 1987; rozsáhlé partie k HSD mají např. i nejnovější *Dějiny Ostravy*, jež k vydání připravil K. Jiřík, Ostrava 1993). V praxi záleží jen na potřebách pracoviště a možnostech jeho personálního obsazení dotýcnými odborníky, přičemž je žádoucí, aby se z pedagogického hlediska spíše uplatňoval širší prostorový záběr, zatímco v bádání je možné se soustředit spíše na regionální a národní HSD, případně na hospodářské vztahy českých zemí s jinými, zejména sousedními státy a regiony. To znamená, že studenti historie by měli získat ucelený přehled o hospodářském a sociálním vývoji českých zemí přinejmenším od středověku po novověk a k tomu se alespoň v hrubých rysech seznámit se světovým trendem HSD s těžištěm na Evropu a na konstituování a rozmach moderní průmyslové společnosti.

- Podle věcného dělicího kritéria se HSD uvnitř specializují na dějiny hlavních sektorů ekonomické a společenské aktivity lidí. Primární hospodářský sektor studují dějiny hornictví, zemědělství a lesnictví, postavením lidí v pří-

rodě a vývojem jejich vztahů k přírodnímu prostředí se zabývají historická topografie, historická demografie, historická geografie a nejnověji též historická ekologie. Historický vývoj sekundárního sektoru hospodářství zkoumají dějiny řemesel, manufaktur a průmyslu, jednotlivých průmyslových odvětví, podniků a podnikání, k nimž se svým příbuzným a nápomocným obsahem přidružují rovněž dějiny vědy a techniky, historická statistika nebo dějiny hospodářského školství a vzdělání. Historii terciárního sektoru ekonomiky se věnují dějiny obchodu, dopravy a komunikací, dějiny bank, peněžnictví a pojišťoven. Kromě toho se obor HSD zajímá o utváření hospodářských struktur a o sociální rozvrstvení společnosti a věnuje z tohoto zorného úhlu velkou pozornost hospodářské a sociální politice státu, dějinám politických stran, spolků a hnutí, vývoji sociálních a hospodářských idejí a teorií a nejnověji též dějinám ekonomických krizí a konjunktur, cen a mezd, všedního dne, rodiny a ženy aj. Těmito speciálními soubory problémů se zabývá řada dílčích disciplín HSD, a to za přispění pomocných věd HSD, o nichž zevrubněji pojednáme na jiném místě.

6. Vědecko-kritická historická vědní metoda, vyvinutá v 19. století, je obecně platná pro všechny obory, jež zpracovávají určitou látku historicky. V zásadních otázkách se o tradiční a vyzkoušenou historickou metodu opírají také HSD. Současně se však jejich metodika nutně přizpůsobuje tomu, že zkoumají-li se historickou metodou nejlépe jednorázové události a individuální výkony a jednání lidí, patří k metodickým problémům HSD systematicky shromažďovat a vykládat poznatky o nadčasových a opakovatelných procesech a jevech hromadného a kolektivního charakteru, s kauzalitou převážně snad materiální, ale někdy i duchovně rozumovou či smíšenou. Vzhledem k těmto metodickým potřebám a k poměrně širokému a pestrému předmětu bádání mají HSD v jádře interdisciplinární statut, to znamená, že se neobejdou bez znalosti a využívání teoretických poznatků, metod, pojmů a modelů z oboru ekonomie a sociologie, příležitostně též z jiných vědních disciplín. V praxi používají badatelé HSD tyto metody, např. komparativní, statistické a kvantifikační aj., v kombinované podobě nebo výběrově podle toho, jaký konkrétní badatelský problém právě řeší. Zásadní význam vědních metod pro práci v oboru HSD je v tom, že v současném procesu integrace ve vědě, v němž se předměty jednotlivých disciplín překrývají a sblížují, si razí také v historické vědě cestu názor, že pro exaktnější vymezení objektu HSD vůči jiným, jmenovitě historickým disciplínám, je žádoucí hledat měřítko více v metodách nežli v kategoriích zkoumaných jevů. S touto výhradou je třeba posuzovat též následující vývoje věnované nejprve detailnějšímu posouzení předmětu a úkolů studia hospodářských a sociálních dějin, a to v každém oboru zvlášť.

2.4 PŘEDMĚT STUDIA HOSPODÁŘSKÝCH DĚJIN

Starší úvody do studia dějepisu z přelomu století se v duchu tehdejší koncepce dějin jako toku především individuálních počínů a událostí a souvislosti hlavně kulturní, státoprávně politické, příp. též církevní povahy, sice pojem HD už znaly a připouštěly také určitý vliv materiálních faktorů na život společnosti, ale jinak se hospodářskými dějinami blíže nezabývaly, považující je jen za periferní předmět bádání. Typickým příkladem je tehdy nejvíce užívaná německá učebnice Ernsta Bernheima „Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie“ (3.-4. Auflage, Leipzig 1903). Když Bernheim vymezuje a tematicky rozděluje historickou látku, zmiňuje se pouze na okraj rovněž o HD, a to ještě v rámci kulturních dějin. Stejně tak je příznačné, že když probírá vztah historické vědy k příbuzným vědám, uvádí zde vedle filologie, státoprávní vědy, filozofie, etnografie, etnologie a přírodovědy též sociologii, ale ne už politickou ekonomii. S překladem tzv. malého Bernheima (Úvod do studia dějepisu, Praha 1931) se rozšířily tyto názory s některými korekturami rovněž u nás. Pokud je v něm ve výčtu příbuzných disciplín zmínka o národním hospodářství, je považováno jen za součást či spřízněný obor sociologie. A pokud jsou tu v návodech na interpretaci historického dění zmíněny i ekonomické kauzální faktory, pak hlavně s varováním před jejich přečeňováním a interpretováním ve smyslu marxistického ekonomického materialismu.

Novější úvody do studia dějepisu (po roce 1945) namnoze již věnovaly HSD či jen HD samostatné kapitoly, ale to bylo při stoupajícím zájmu o studium HD a SD záhy také nedostačující. Proto vznikla zhruba od 60. let, jmenovitě na Západě, celá řada speciálních úvodů do studia HSD a současně přibylo teoreticko-metodických úvah na toto téma. V porovnání s tím neposkytla československá marxistická historiografie po roce 1948 zájemcům o HD žádnou zevrubnou informaci o tomto oboru, natož pak ucelený metodický návod ke studiu této disciplíny; v několika tehdy publikovaných všeobecných úvodech do studia dějepisu najdeme o HD jen letmé zmínky a pojem SD se v nich vůbec nevyskytuje. To nebylo vůbec náhodné. Speciální úvod do komplexního studia HSD nemohl u nás, stejně jako v žádné socialistické zemi vzniknout ze zásadních ideologických důvodů; prakticky ani nebyl zapotřebí, protože zde obor HSD jako takový neměl pedagogické ani institucionální zastoupení na žádné vysoké škole. HSD nebyly v SSSR ani u nás nikdy vnímány jako vzájemně spjatá a svébytná vědní disciplína; v nejlepší případě se zde separátně pěstovaly jen HD, proto se tu také mohly objevit nanejvýš úvody či příručky k HD (viz v Polsku W. Kula, Problemy i metody historii gospodarczej, 1963, v NDR Handbuch Wirtschaftsgeschichte, Bd. 1-2, 1981), případně též časopisy k HD

(např. v NDR „Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte“, u nás „Hospodářské dějiny - Economic History“) a některé syntézy HD.

Marxistické materialistické pojetí dějin, jež v 19. století odvodilo svou teorii tisíciletého vývoje lidské společnosti ze zúžené, circa dvousetleté historie kapitalismu (jmenovitě anglického), postavilo do centra dějinného vývoje materiální výrobu a spolu s ní schéma společensko-ekonomických formací, vnitřně charakterizovaných dialektickou jednotou a současně ustavičným střetáváním výrobních sil a výrobních poměrů. Na základě toho byly HD v přísně ortodoxním výkladu (zejména v SSSR a NDR) považovány za „fundament historické vědy vůbec“, jehož zkoumání se neměli věnovat pouze vybraní odborníci; rozbořením a interpretací „ekonomické báze“ jako „v poslední instanci“ vždy se prosazující příčinné nutnosti měl začínat a své zkoumání dovozovat každý marxistický historik, i když se zabýval třeba politickým, státoprávním, náboženským, literárním či uměleckým vývojem („společenskou nadstavbou“). Proto byly HD mnohem více nežli na Západě vnímány jako neoddelitelná součást obecné historie, proto se i každý pokus vytvářet pro ně vlastní instituce a publikační orgány setkával s nedůvěrou a prosazoval se jen s velkými potížemi. A pokud se HD tu a tam speciálně zkoumaly, musely se v metodologickém ohledu jednoznačně podříditi marxistické politické ekonomii (případně byly do ní ekonomie integrovány jako její historizující či empirická, praktická část) a na tomto základě byly též co do předmětu bádání definovány jako obor, který má za úkol zkoumat výrobní způsoby (ekonomické společenské systémy) v jejich historickém vývoji a vnitřní (třídně podmíněné, bipolární a antagonistické) struktuře, jakož i ve vztazích k přírodnímu prostředí. Současně se také shora (pomocí ideologických direktiv a pětiletého plánování) preferovala jen vybraná, ideologicky významná nebo politicky aktuální témata (přechod z jedné ekonomické společenské formace do druhé, rozvoj průmyslové a vědeckotechnické revoluce, úpadek kapitalismu a imperialismu, socialistická výstavba, postavení dělnictva a rolnictva s důrazem na jejich nouzi, útlak a vykořisťování aj.), zatímco jiná témata se považovala za podružná nebo za nežádoucí (např. vzestup a úspěchy buržoazie, dějiny podnikání a osoby podnikatelů); postupem času nebylo však možné dílčím průlomům některých historiků např. do zkoumání buržoazie zcela zabránit (v Maďarsku P. Hanák, I. T. Berend, G. Ránki, u nás P. Horská, M. Myška). Asi ještě hůře byly oficiální ideologií postiženy sociální dějiny. Nejenže se vůbec nechápaly komplexně jako dějiny všech společenských vrstev, skupin a tříd, nýbrž byly cílevědomě zúženy na převážně politicko-ideologické dějiny dělnického, v první řadě komunistického hnutí. V tomto pojetí byly s HD spojeny pouze běžnými ideovými vazbami jako báze a nadstavba a v praxi spolu nikdy nemohly vytvořit jednotný pedagogický či vědecký obor.

Hospodářské dějiny v moderním pojetí, jak se ujaly na Západě po druhé světové válce, se naproti tomu většinou studují a rovněž definují v těsné vzájemné spojitosti se sociálními dějinami a s ekonomickou vědou, přičemž samotné sociální dějiny se chápou v mnohem širším smyslu a s úzkou vazbou na sociologii, demografii, antropologii aj. (viz níže, příp. podrobněji v následujícím svazku). Smyslem tohoto pojetí je nalézt střední, vyváženou cestu mezi dvěma krajnostmi, jež v minulosti značně zatěžovaly historickou vědu: jestliže idealistické, převážně politické dějepisceví stavělo na duchovní sféře a tíhlo spíše k podceňování nebo vytlačování HD ze sféry bádání, pak historický materialismus vedl namnoze k přeceňování materiální sféry a k potlačování duchovních faktorů dějin. Dvojí, tělesná a duchovní podstata člověka, spojení pracovní činnosti s tvůrčím myšlením, nám jednoduše nedovolují, abychom jednu z nich v dějinách společnosti vyvyšovali a druhou degradovali pouze na její přívěsek. Vyzývat „primát politiky“ je pro historiky stejně šalebné jako řídit se „primátem ekonomiky“. Hospodářský historik, zvláště nechá-li se vést více svým materiálem nežli svou metodou a teorií, může snadno podlehnout pokušení vidět minulost světa pouze prismatem hospodářského dění. Neměl by nikdy zapomenout na to, že sleduje společenské dění, jež ani ve svém celku ani ve svém konkrétním působení nepodléhá nevyhnutelné a materiální kauzalitě přírodních zákonů, nýbrž je vždy tak či onak významně spoluurčováno duchovními poznatky, zájmovými postoji a vůlí lidí.

Hospodářství (ekonomika), které je koncentrovaným pracovním polem hospodářského historika, představuje v každé epoše (nejvýrazněji od nástupu kapitalismu a industrializace) životně důležitý úsek individuální a kolektivní tvůrčí činnosti lidí, jež v interakci s přírodou slouží k saturaci jejich základních životních potřeb cestou výroby, směny, oběhu, distribuce a konzumu materiálních statků či zboží. Konkrétní náplň, rozsah a význam této ekonomické činnosti se mění a různí podle toho, v jakých společensko-ekonomických poměrech se uskutečňují a jak velký zeměpisný prostor nebo kterou ekonomickou jednotku (ekonomický subjekt) objímají. Podle společenskovo-lastnických poměrů se historicky vyvinulo např. hospodářství rodinné kmenové, feudální, kapitalistické a socialistické, z hlediska zeměpisného můžeme rozlišovat venkovské a městské, národní a světové hospodářství, podle hospodářské jednotky (subjektu) se rozeznává ve středověku např. hospodářství patrimoniální a klášterní, dále v nové a nejnovější době např. hospodářství veřejnoprávní (státní) a soukromoprávní (podnikové). Obecně pak rozlišujeme dvojí ekonomiku. Studujeme-li hospodářství jako celek, tj. v jeho globálních projevech, souvislostech, tendencích a procesech (např. národní důchod, peněžní oběh, státní finance, kapitálový, obchodní a pracovní trh, krizové a konjunkturální výkyvy, „hospodářský růst“, hos-

podářskou politiku aj.), jde o *makroekonomiku*. Analyzujeme-li chování, rozhodování, organizaci a vývoj jednotlivých hospodářských jednotek (firem, podniků a odvětví) nebo jednotlivé prvky ekonomiky (např. tržní ceny, mzdy, zisky aj.), máme na mysli sféru *mikroekonomiky*. Budeme-li sledovat fungování ekonomiky zevnitř, můžeme tak učinit speciálně podle jednotlivých sektorů a odvětví a budeme pak mluvit o ekonomice agrární, průmyslové, bankovní, dopravní atd. Při sledování moderního hospodářského vývoje v jeho celku se spoustou statistických ukazatelů můžeme pak veškeré národní hospodářství (vzhledem k disproportionálnímu vývoji jednotlivých odvětví a jejich odlišnosti po stránce vědeckotechnické, výrobní, odbytové a investiční, jakož i podle výše produktivity práce a podle počtu zaměstnaných), příp. typické formy ekonomické činnosti lidí strukturovat do tří, příp. čtyř vnitřně spřízněných *ekonomických sektorů (sfér)*, jejichž váha se v průběhu doby značně mění. Podle této strukturální analýzy, která pochází od anglického ekonoma *Colina Clarka* (*Conditions of Economic Progress*, 1940), kterou pak rozpracoval francouzský sociolog *Jean Fourastié* (*Le grand espoir du XXe siècle*, 1949), můžeme lidskou pracovní a hospodářskou aktivitu a s ní veškerý národohospodářský komplex rozdělit na:

- *primární sektor*, který historicky a reálně vzato zahrnuje prvotní výrobu, jež má nejbliže k přírodě, tj. zemědělství, lesnictví a rybolov, jakož i hornictví, těžící z útrob země základní nerostné suroviny, případně též energetiku; tento sektor vytváří největší část národního důchodu a zaměstnává největší počet lidí v agrární společnosti do 18. století;

- *sekundární sektor*, který zahrnuje živnostenskou a zvláště průmyslovou výrobu ve všech zpracovatelských odvětvích a ve stavebnictví a nabývá po všech stránkách na významu v období industriální společnosti 19. a v průběhu první poloviny 20. století;

- *terciární sektor*, který zahrnuje obchod, dopravu a všechny druhy služeb klasických (od pohostinství až po bankovníctví) a moderních (počítačových, mediálních aj.) a určuje počtem zaměstnaných a podílem na sociálním produktu povahu soudobé, technicky vyspělé a konzumní společnosti;

- nově se vydělující *kvarciární sektor*, který zahrnuje vědu, výzkum, školní a zdravotní péči, uspokojování potřeb lidí ve volném čase a vůbec všechny investice do lidských zdrojů (lidský kapitál, human capital), se bude asi postupem doby osamostatňovat, neboť ve svém celku představuje pro ekonomiku stále důležitější nástroj jejího fungování.

Z nastíněného obsahu ekonomiky jako ústředního předmětu HD vyplývá, o jak široký a rozmanitý komplex badatelských témat a specifických problémů se v práci HD jedná. Mimoto se ke zkoumaným objektům HD nezbytně přibí-

rají též všechny jevy v přírodě a společnosti, jež tak či onak ekonomiku v určité době ovlivňují nebo spoluformují, např. nerostné bohatství země, její zeměpisná poloha, reliéf a obyvatelstvo. I když následující výčet badatelských okruhů není zdaleka úplný ani obsahově vyčerpávající (jejich pracovní náplní se budeme zevrubněji zabývat až v následujícím svazku tohoto úvodu), můžeme si už z něj získat jasnější představu o celkovém tematickém záběru a hrubých konturách HD.

2.5 DÍLČÍ DISCIPLÍNY HOSPODÁŘSKÝCH DĚJIN A S NIMI SPŘÍZNĚNÉ VĚDY

Speciální badatelské okruhy HD v podstatě vyplývají z výše uvedené obsahové náplně hospodářství jako základního objektu HD. Jedná se tu v podstatě o dílčí, věcně a sektorově úzce vymezená pole zkoumání, jež mohou nicméně díky svému významu a charakteru odkrývat nadčasové a globální problémy a trendy HD a vyžadují též vzhledem ke zvláštnostem jejich pramenů a literatury specifický metodický přístup. Takto vymezené badatelské okruhy HD někdy přerůstají v *dílčí disciplíny HD*, jež mohou uvnitř oboru HD žít zčásti svým vlastním, třeba i organizačně podloženým životem, disponující vlastními časopisy, společnostmi a také konferencemi. Proces tematické diverzifikace a badatelské specializace postupoval uvnitř HD od samého zrodu této vědní disciplíny, zčásti pod vlivem dobových filozofických názorů, zčásti na základě praktických potřeb a zájmů, tj. jak se měnil a rostl význam jednotlivých hospodářských sektorů a výrobních odvětví.

Dějiny zemědělství, lesnictví a lovu patří z tohoto hlediska asi již od přelomu 18. a 19. století k nejstarším speciálním disciplínám, které se začaly pěstovat uvnitř tehdy se formujících HD, jmenovitě v evropských zemích. Podnětem k tomu bylo jednak prvořadé místo a velká ekonomická potence uvedených odvětví v dosavadní tisícileté historii agrární společnosti, což se konkrétně promítlo i do tehdejšího učení osvícenství a zejména fysiokratismu, který považoval půdu za hlavní zdroj národního bohatství. Současně obdrželo agrární historické poznání další impuls od hlubokých společensko-ekonomických proměn v přechodném období od feudalismu ke kapitalismu, jež v průběhu agrární revoluce a komercializace zemědělství zásadně změnily agrární techniku, produktivitu práce a také vlastnické a tržní vztahy v této primární sféře ekonomiky. Z odlišné problematiky, která se na jednotlivé změny vázala, vyplynulo do dnes obecně užívané věcné rozdělení předmětu agrárních dějin na dějiny rostlinné a živočišné výroby, na právně-ústavní dějiny zemědělských soustav a

řádů a na sociální, případně sociálně politické dějiny venkovského lidu a selského stavu. K tomu snad můžeme na čtvrtém místě, zvláště v moderní době, přiřadit neméně důležité sledování agrární politiky státu. Toto členění, podrobuji historický vývoj zemědělství zkoumání z ekonomického, právního, politického a sociálního aspektu, ukazuje též na nebyvalou šíři předmětu agrárních dějin, kterou nemožno zvládnout sami historikové. Proto bylo z vlastních agrárních dějin vyňato pravěké a rané historické zemědělství, jemuž se vedle historiků pravěku a medievalistů badatelsky věnují též archeologové, botanici, zoologové, etnologové a filologové. Rovněž v mladších dějinných dobách se musí agrární historik opírat o poznatky, příp. pracovní metody řady příbuzných disciplín jako jsou zejména historická demografie, historická geografie, právní a ústavní dějiny, dějiny materiální kultury a všedního dne, historická toponomastika a lexikologie, etnografie spolu s etnologií, dějiny přírodních věd a v neposlední řadě též dějiny průmyslu (jmenovitě potravinářského, strojírenského a chemického). Na druhé straně mají agrární dějiny ohromnou výpovědní hodnotu jak pro HD, tak i pro historickou vědu vůbec: přibližují nám tisícileté hospodaření člověka na půdě, ukazují způsoby hledání obživy a analyzují nejhlubší strukturální proměny v populaci a ekonomice, k níž došlo během 19. a 20. století v důsledku migrace obyvatel z venkova do měst a přesunu jejich výrobní a výdělečné činnosti z primárního do sekundárního a terciárního sektoru hospodářství.

V Evropě, kde dějiny zemědělství a lesnictví náležejí k nejrozšířenějším speciálním disciplínám HD, je tento obor v první řadě pěstován ve zvláštních ústavech a dokumentačních centrech (např. v Groningen v Nizozemí, v Berlíně při Akademii zemědělských věd býv. NDR) a až na druhém místě na univerzitách se silnými zemědělskými fakultami (např. na Zemědělské vysoké škole ve Wageningen v Nizozemí a na podobné vysoké škole ve Stuttgartu-Hohenheimu), případně při národních zemědělských muzeích (např. v Kodani, Budapešti a Praze). Se směry a pokroky bádání v těchto institucích, s jejich hlavními představiteli a časopiseckými orgány se seznámíme podrobněji až na jiném místě.

Dějiny hornictví (montánní dějiny) mají podobně jako agrární dějiny dlouhou badatelskou tradici, neboť studují odedávna provozovanou těžbu kovů a nerostných surovin. Základní kámen k montánnímu dějepisectví položil již 1546 *Georgius Agricola* dílem „De veteribus et novis metallis“, a to nikoli náhodou v Německu, jež mělo v tehdejšímu důlnictví vedoucí postavení. U nás vstoupilo hornictví do širšího povědomí snad poprvé v Komenského díle „Orbis pictus“ (1658). Později byla bohatá minulost českého hornictví využita rovněž k podpoře českého národního obrození v díle spoluzakladatele Národního muzea, hraběte Kašpara Maria ze Šternberka „Umriß einer Geschichte der böhmischen Bergwerke“ (1836-1838).

Předmět dějin hornictví lze z přírodně technického hlediska rozdělit na historicky starší a obsáhlejší dějiny rudného dolování a na mladší, ale ekonomicky stejně významné dějiny uhelného dolování, jakož i těžby nerostů kapalných (naftu) a plyných (zemní plyn). Z věcného hlediska k tomu v obou případech může přistoupit další specifikace studia, a to na dějiny samotné důlní těžby (celkově, v jednotlivých státech, revírech a podnicích), dále na dějiny důlního práva (regálu královského, zeměpanského, státního aj.) a posléze na vývoj sociálně politických poměrů v hornictví. K výrobním dějinám se zpravidla úzce váže také studium dějin hornické techniky a podle potřeby se využívají i poznatky přírodních věd, zvl. mineralogie, zeměpisu, příp. historické geografie. Mimoto musíme mít na mysli, že dějiny hornictví jsou v moderní době velmi úzce spjaty s problematikou průmyslové výroby a tím i s dějinami průmyslu, ba mnohdy se vykládají přímo v jejich rámci. Mnohé otázky dějin hornictví se neobejdou ani bez součinnosti s podnikatelskými dějinami a dějinami bankovníctví. O vývoji a stavu výzkumu na tomto badatelském úseku a rovněž o jeho informačních zdrojích a heuristických pomůckách pojednáme zevrubněji v následujícím svazku.

Dějiny obchodu náleží také k nejraněji pěstovaným speciálním disciplínám HD. Intenzivnější zájem o jejich studium vyrostl v 18. století z myšlenek Adama Smitha a z teoretických pozic merkantilismu, Colbertismu nebo kameralismu. Další impulsy s sebou přinesla velká koloniální expanze, spory o politiku volného obchodu či protekcionismu, ohromné pokroky v masové výrobě zboží a zformování světového hospodářství během 19. století. V souvislosti s tím došlo k aktivizaci obchodní politiky států, které k tomu účelu zřizovaly ministerstva obchodu a v diplomatické službě místa obchodních attaché, sestavovaly obchodní statistiky, vydávaly obchodní zákony a zřizovaly obchodní soudy. Současně vznikaly také zájmové organizace obchodníků (např. v Rakousku od 1850 obchodní a živnostenské komory), obchodní muzea (např. ve Vídni 1886, v Praze 1896) a odborné obchodní školství (kupecké školy, akademie, vysoké školy). Už to nám naznačuje ohromnou pracovní šíři dějin obchodu, v nichž můžeme např. sledovat: obchodní výměnu zboží na různé úrovni územní (obchod lokální a dálkový, vnitřní a zahraniční, národní a světový); účast rozličných subjektů v obchodu (fyzických nebo právnických osob - obchodníků, obchodních firem a privilegovaných nebo tržních společností, maloobchodu a velkoobchodu); vývoj trhů a tržních mechanismů (ceny, celní tarify, týdenní a výroční trhy, veletrhy a výstavy) a platebních způsobů; utváření státní celní a obchodní politiky při importu a exportu zboží (královská privilegia, merkantilismus, volný obchod, protekcionismus), respektive při hájení vlastních a dobývání cizích trhů (obchodní smlouvy, doložky nejvyšších výhod, embargo, dumping, podmíněčné kredity a půjčky); vývoj skladovacího, tržního a obchodního práva vůbec ve státním a me-

zinárodním měřítku, v mírové i válečné době (obchodní války); úloha obchodu v denním životě konzumní společnosti a působení inzerce a reklamy; vzrůst sociálně ekonomické váhy obchodu ve struktuře zaměstnaných osob a v národním hospodářství vůbec; sociální postavení pracovníků ve sféře obchodu aj.

Je jasné, že dějiny obchodu nelze vyjmout z celkového rámce hospodářských dějin a že samotné jejich zkoumání se neobejde bez vydatného metodického a faktografického přispění dalších speciálních disciplín (např. dějin dopravy a dopravních prostředků, dějin financí a bankovníctví, podnikatelských dějin, dějin státní politiky a mezinárodních vztahů aj.) a rovněž bez spolupůsobení některých pomocných věd (např. numismatiky, metrologie, statistiky aj.).

Dějiny dopravy a komunikací, systematicky zpracovávané od 19. století, kdy význam přepravy zboží, osob a zpráv značně vzrostl, patří rovněž od začátku k tradičním speciálním disciplínám HD. Na základě toho, že doprava tvoří významnou složku služeb a plní významnou funkci v procesu reprodukce a při uspokojování potřeb člověka, můžeme za předmět dějin dopravy považovat: všechny druhy dopravních prostředků (pozemní, vodní, vzdušné) od primitivních až po moderní; budování, využívání a vývoj dopravních cest, transportních zařízení a přepravišť (pošt, nádraží, přístavů, letišť); technické vynálezy a převraty v rozvoji komunikací; staleté personální sepětí mezi obchodem a dopravou a následné změny ve vlastnických poměrech a v podnikatelských formách; vznik, vývoj a skladbu velkého kapitálu ve sféře dopravy; dějiny velkých dopravních firem; zpravodajskou úlohu a vývoj tisku; vojenské a politické zájmy státu v dopravní sféře a utváření dopravní politiky, včetně tarifů, daní a dopravního práva; význam dopravy pro rozvoj národního a světového trhu; vliv dopravy, dopravních cest a nákladů na rozmístění průmyslu; úlohu dopravy v migraci obyvatel; objevné cesty a cestovní zážitky lidí (s využitím cestovních zpráv); změny ve skladbě zaměstnaných v oblasti dopravy, příp. v terciárním sektoru služeb vůbec aj.

Dějiny dopravy mohou být pro hospodářského historika velmi vděčným polem bádání, a to nejen pro svou zajímavou pracovní náplň, nýbrž i proto, že přináleží spolu s dějinami obchodu k poměrně málo prozkoumaným úsekům hospodářských dějin. Protože jde obecně o odvětví silně vázané na stát a na jeho mezinárodní aktivity, jeho výzkum vyžaduje od hospodářského historika širokou znalost politických dějin národních příp. světových, v tom zejména dějin mezinárodních vztahů, k tomu souběžné studium dějin obchodu a hospodářství vůbec a od 19. století v nejednom případě rovněž přihlídnutí k dějinám státního práva, podnikání a techniky.

Dějiny řemesel, manufaktur a strojího průmyslu lze označit vedle agrárních dějin již od 19. století za hojně zkoumanou a poměrně nejlépe probádanou dílčí disciplínu HD. Předmětem jejího analytického a syntetického zkoumání je

široký okruh otázek, spojených s genezí a rozvojem řemeslné, živnostenské a tovární produkce zboží pro trh. V širším smyslu se tím míní dějiny této hospodářské aktivity od prvopočátků až po moderní dobu industrializace, kdy tovární průmysl přejímá po zemědělství konstitutivní úlohu vedoucího sektoru národního hospodářství. Z praktických důvodů se však tato disciplína pěstuje s podobným časovým omezením jako agrární dějiny: řemeslnou výrobu ve starověku a raném středověku přibírají k vlastnímu předmětu bádání odborníci pro tuto dobu, včetně archeologů, jejichž poznatky může hospodářský historik v nejlepším případě pouze přejímat. To znamená, že v zúženém pojetí zůstává jí koncentrovaným předmětem bádání na tomto poli hlavně geneze a zformování novodobého průmyslu z jeho řemeslných a manufakturních kořenů a jeho následný rozmach v podmínkách kapitalistické tržní ekonomiky.

Bylo-li v počátcích tohoto specializovaného bádání v 19. a na prahu 20. století věnováno nejvíce pozornosti ujasnění terminologie (např. cechy, nákladnický systém, manufaktura, průmysl) a vyhledávání, interpretaci a systemizaci jevů, někdy dodatečnému pojmenování jevů (např. „průmyslová revoluce“), pak ve 20. století se badatelský zájem přesouval i na příčiny, podmínky a charakteristické rysy průmyslového a vědeckotechnického pokroku, na jeho modely a typy, na jeho nerovnoměrný postup v prostoru a čase, na hybné nebo rušivé faktory konjunktury, zaostávání a krizí, na indikátory „ekonomického růstu“ a na jeho exaktní matematické vyčíslení (ekonometrie), na nové průvodní jevy tzv. organizovaného kapitalismu (koncentrace výroby, kapitálu a pracovníků, monopolizace a kartelizace, akciová a manažerská forma podnikání, propojení s bankami) a v neposlední řadě též na hospodářský a společenský vzestup průmyslové buržoazie, na zvláštní roli a kariéru podnikatelů a na životní postavení průmyslových dělníků a zaměstnanců. K tomu se znovu dostala do diskuse celá řada otázek a teorií, z nichž jmenujme např. protoindustrializaci, přetrvávání řemesla a malovýroby vedle velkoprámyslu, koncepce a kritéria průmyslové revoluce, periody či vývojové stupně industrializace a modernizace, teorie vůdčích odvětví průmyslu a vedoucích průmyslových regionů, teorie a modely ekonomického růstu, motivy a význam technických inovací aj.

Při řešení široké a rozmanité problematiky dějin průmyslu se musí hospodářský historik nezbytně opírat o výchozí dobrou znalost ekonomických teorií a celkových dějin hospodářství zkoumaného období. Musí se naučit pracovat se statistickými prameny a vhodným způsobem používat a interpretovat číselné údaje a tabulky. Mnohdy se musí obrátit o pomoc i na dějiny techniky a pamatovat na to, že dějiny průmyslu se těsně váží též na dějiny obchodu, dopravy a peněžnictví a proplétají se velmi často s podnikatelskými dějinami, jakož i s historií dělnického hnutí.

Dějiny bankovníctví jsou jednou z nejmladších speciálních disciplín HD, zkoumajících podobně jako dějiny dopravy a obchodu terciární sektor služeb. S historickými popisy bank, které nám mohou poskytnout některé cenné informace, se sice setkáváme již od 18. století a koncem 19. století dokonce již zaznamenáváme značné zintenzivnění bankovního dějepisectví (včetně vydání prvních biografii bankéřů), přesto byly tyto spisy (mnohdy k oslavě jubilea) buď dílem národohospodářů z praxe a samých bankovních ředitelů, nebo žurnalistů z hospodářských rubrik čelných listů. Některé z nich však čerpaly nejen z vlastních poznatků, nýbrž i z bankovních archivů. O vědeckých dějinách bankovníctví můžeme nicméně ve větší míře mluvit teprve až po druhé světové válce, když se na západě zčásti a u nás téměř v úplnosti otevřely archivy velkých akciových bank, příp. některých soukromých bankovních domů (např. židovského domu Sal. Oppenheim jr. & Cie v Německu) a do bankovních dějin vstoupili školení historikové.

Dějiny bankovníctví jsou mladé i v tom smyslu, že obsáhlejší historie tohoto odvětví sahá nejdále do 19. století, kdy vznikl moderní typ mobilních obchodních bank. V období starověku a středověku, ba i v raném novověku byly peněžní operace v rukou samotných obchodníků, proto lze dějiny bankovníctví až do 18. století uspokojivě vykládat společně s dějinami obchodu a peněžnictví, příp. mincovnictví. Stejně tak je docela dobře možné zkoumat a psát dějiny bankovních institucí v 19.-20. století jako součást širěji pojímaných podnikatelských dějin; dějiny bank v nich ovšem zaujímají mimořádně významné místo, dané klíčovou rolí bank v moderní ekonomice. Do dějin bankovníctví se přitom zahrnuje veškerý úvěrní systém, to znamená vedle dějin soukromých bankovních domů a akciových univerzálních a speciálních bank i dějiny státních příp. národních (cedulových) a zemských bank, spořitelen, hypotečních bank, a kromě toho též investičních společností, bankovních organizací, svazů a emisních konsorcií.

Protože se u všech uvedených typů úvěrních ústavů obyčejně vychází z analýzy bilancí a různých bankovních operací, stýkají se dějiny bankovníctví rovněž s exaktními přírodními vědami (s matematikou), ekonomickou vědou a vědou o podniku, při čemž se hodně pracuje s kvantitativními a statistickými metodami. Navíc jsou dějiny bankovníctví úzce provázány též s dějinami průmyslu, neboť banky mobilního typu, zejména banky středoevropské, jsou proslulé tím, že získaly ohromný vliv na průmyslové podniky jednak prostřednictvím kreditu a kontokorentu, jednak přímým podílem na jejich akciovém kapitálu.

Mimoto musíme mít stále na mysli, že dějiny bankovníctví je třeba vždy zkoumat v širších souvislostech, a to nikoli jen v obecném rámci dějin hospodářství, nýbrž přímo jako součást *dějin finančních*. Ty zkoumají veškeré finanční předpoklady a účinky výroby, cirkulace, distribuce a spotřeby zboží, to zna-

mená vedle soukromovlastnického bankovního systému též vývoj peněz a měnového systému a dějiny státního finančního hospodaření. Tím se finanční dějiny dostávají do úzkého styku s politickými dějinami.

Podnikatelské dějiny (business history) jsou v jádře dílem mikroekonomického pohledu na historické dění. Středem bádání je v tomto případě podnik (firma), definovaný jako základní výdělečně činná, funkční a sociální organizační jednotka moderního hospodářského systému, která v rámci specifické, utilitární formy sociální dělby práce produkuje zboží a poskytuje služby pro anonymní trh. Teoreticky může jít také o podniky působící v primárním sektoru, nicméně v centru zájmu podnikatelských dějin stojí především podniky sektoru sekundárního a terciárního, zčásti už od konce středověku a raného novověku, převážně však v období moderní průmyslové společnosti; podniky nebo jim podobné organizace existovaly sice již v předmoderní době, bylo jich však málo, protože v podmínkách málo rozvinuté a reglementované výroby pro trh neměly příliš možností se rozvinout ve výdělečně hospodářském směru. Předmětem podnikatelských dějin jsou pak konkrétně jednak hospodářský rozvoj samotného podniku, jeho vnitřní statut a správa, finance a ekonomika, produkce a technické vybavení, odbyt a personál, jednak jeho vlastnické a výrobní poměry čili původ, kariéra a postoje rodinného podnikatele, v případě akcionování vývoj a funkce podnikového managementu (v tom zejména biografie podnikatelů a velkých manažerů) a v neposlední řadě rovněž pracovní a životní postavení dělnictva a zaměstnanců. Tím je rovněž řečeno, že podnikatelské dějiny by se měly podle míry zachovaného pramenného materiálu věnovat zkoumání všech forem podnikání v kapitalistickém a socialistickém hospodářství, tj. soukromovlastnickým firmám, komanditním společnostem, společností s ručením omezeným, akciovým společnostem, u nás hojně rozšířeným družstevním podnikům a v neposlední řadě státem centrálně řízeným „národním podnikům“ za socialismu. Vedle toho ovšem náleží do dějin podnikání též dějiny zájmových a profesních svazů podnikatelů, včetně kartelů, syndikátů a obchodních a živnostenských komor, jakož i jejich přímého či nepřímého vlivu na utváření politiky. Vzhledem k místní působnosti a roli podniků v regionu mohou podnikatelské dějiny získat mnohé podněty a fakta rovněž od regionálních dějin a jsou samozřejmě vždy zapojeny do širšího rámce dějin příslušného hospodářského resortu (průmyslu, obchodu, dopravy). A co prozatím v podnikatelských dějinách dost chybí, ač tam také patří, to jsou komparace vývoje více podniků jednoho či několika odvětví v regionálním nebo státním měřítku a k tomu sledování jejich společných problémů a trendů, jako jsou např. kapitálové investice, spojení s bankami, koncentrace výroby a její racionalizace, technický rozvoj, odbyt na domácím a zahraničním trhu, závodní sociální politika (vývoj mezd,

fluktuace dělnictva, tzv. blahodárná zařízení, žlutácké organizace) aj. Podrobněji pojednáme o předmětu a metodách dějin podniků, podnikání a podnikatelstva v jednom z dalších svazků tohoto úvodu.

Dějepisectví podnikatelských dějin, jehož počátky sahají ne náhodou až k průmyslové revoluci, má zprvu a po dlouhou dobu (zčásti dodnes) z pragmatických důvodů podobu slavnostních a jubilejních spisů, jež ne vždy vyhovují vědeckým nárokům. Zlom nastal teprve na přelomu 19. a 20. století, kdy cílevědomě vznikly první podnikové archivy a jejich národohospodářsky či technicky vzdělaní správci je začali buď sami publikačně využívat nebo poskytli takovou možnost historikům.

2.6 VÝBĚR DOPORUČENÉ LITERATURY

a) česká

Jindra, Z.: Téze ke koncepci oboru a katedry hospodářských a sociálních dějin na filozofické fakultě Karlovy univerzity, in: *Hospodářské dějiny - Economic History*, sv. 20, Praha 1992, s. 261-266.

Jindra, Z.: Ustavení katedry hospodářských a sociálních dějin na filozofické fakultě Karlovy univerzity v roce 1990 a její počáteční úkoly, in: *Hospodářské dějiny - Economic History*, sv. 20, Praha 1992, s. 299-305.

Myška, M.: K diskusi o předmětu hospodářských dějin, *Slezský sborník*, roč. 62/1964, s. 391-396.

Myška, M.: Problémy a metody hospodářských dějin, část I: Metodické problémy studia dějin sekundárního sektoru, Ostrava 1995 (Učební texty filozofické fakulty Ostravské univerzity).

Myška, M.: Průmyslová revoluce z perspektivy historiografie 70. a 80. let, in: *Český časopis historický*, roč. 89, 1991, s. 533-546.

Myška, M.: Proto-industrializace. Čtvrtstoletá bilance jednoho historiografického paradigmatu, in: *Český časopis historický*, roč. 92, 1994, s. 759-774.

Podnikatelstvo jako předmět historického výzkumu. Protokoly kolokvií, konaných ve dnech 2.-3. prosince 1992 a 9.-10. prosince 1993 v Ostravě. Redigoval M. Myška, Ostrava 1994.

Purš, J.: Průmyslová revoluce. Vývoj pojmu a koncepce, Praha 1973.

b) cizí

Ambrosius, G., Petzina, D., Plumpe, W.: *Moderne Wirtschaftsgeschichte. Eine Einführung für Historiker und Ökonomen*, München 1996.

Beutin, L., Kellenbenz, H.: *Grundlagen des Studiums der Wirtschaftsgeschichte*, Köln-Wien 1973.

Handbuch Wirtschaftsgeschichte, hrsg. vom Institut für Wirtschaftsgeschichte der Akademie der Wissenschaften der DDR, Berlin 1981.

Kula, W.: *Problemy i metody historii gospodarce*, Warszawa 1963 (kap. II. o předmětu hospodářských dějin, kde je uvedena i starší literatura k této otázce).

Redlich, F.: *Der Unternehmer. Wirtschafts- und sozialgeschichtliche Studien*, Göttingen 1964.